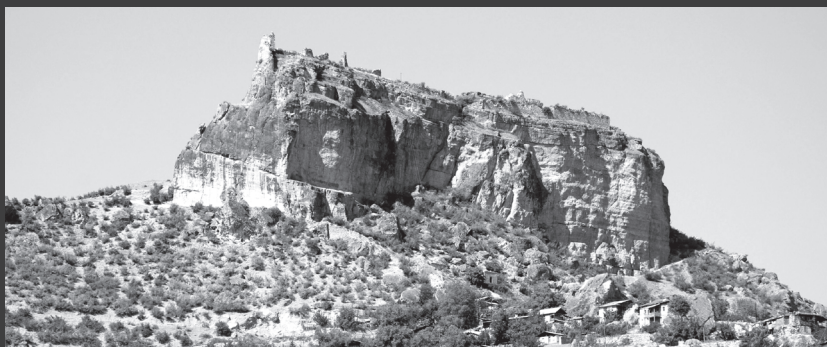

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ՎՐԱՅ
ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

ՎՐԱՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Ե 381

*Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհուրդը*

Գրախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Էդիկ Մինասյան
պ.գ.դ., պրոֆ. Արտակ Մովսիսյան

Արման Եղիազարյան

Ե 381 Կրաց Բագրատունիների թագավորության ձևավորման գործ-
ընթացը: Ա. Եղիազարյան. - Եր., ԵՊՀ հրատ., 2018, 132 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է Հայաստանի և Այսրկովկասի պատմության միջնա-
դարյան շրջանի հենքային հիմնահարցերից մեկին՝ վրաց Բագրատունիների թագա-
վորության ձևավորմանը:

Խնդրո առարկա հիմնահարցը հայ պատմագիտության մեջ առաջին անգամ են-
թարկված է ամբողջական ու խորքային ուսումնասիրության, հստակեցված է դրա
շուրջ 200-ամյա ընթացքի ժամանակագրությունը, լուսաբանված են բոլոր հիմնական
իրադարձությունները:

Հասցեագրված է կովկասագետներին ու հայագետներին, ինչպես նաև միջնադա-
րով հետաքրքրվող ընթերցողներին:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2306-0

© ԵՊՀ հրատ., 2018
© Եղիազարյան Ա., 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ	5
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԿՂԱՐՋՔՈՒՄ ԵՎ ԿՐՈՆԱԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԻ ՄԿԻԶՄԸ	8
1.1. Բազրատունիների ճյուղի հաստատումը Կղարջքում և նրանց տիրույթները.....	8
1.2. Կղարջքի բնակչությունը և դավանանքը.....	14
1.3. Վիրքը 9-րդ դարում (ընդհանուր ակնարկ).....	22
1.4. Հայոց թագավորները և Կղարջքի կուրապաղատները.....	24
1.5. Քաղկեդոնականությունը և վրացական թագավորության պետական գաղափարաբանությունը	28
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ. ՀԱՄԱՎՐԱՑԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐԻ ՈՒՐՎԱԳԾԵՐԸ	34
2.1. Արտաքին և ներքին իրադրությունը 9-րդ դարում և Կղարջքի կուրապաղատության տարածքային ընդարձակման միտվածությունը	34
2.2. Կղարջքի հոգևոր իշխանության մասնակի տարածումը Սամցխեում	47
2.3. Ատրներսեհ Բազրատունու նկրտումները Այսրկովկասի քաղկեդոնական միջավայրի և հայոց գահի նկատմամբ.....	50
2.4. Համավրացական թագավորության ստեղծման նախադրյալները	63
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ. ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՅՏՐԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԻԱՄՆԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ.....	73
3.1. Իրադարձություններն Այսրկովկասում 10-րդ դարի կեսերին և աբխազաց թագավորների՝ քաղկեդոնականներին միավորելու գործունեությունը	73

3.2. Տայքի Դավիթ կուրապաղատը և Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթացը	87
3.3. Աբխազաց թագավոր Բագրատ Գ-ն և Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության ձևավորումը.....	99
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	117
Summary	120
ՑԱՆԿԵՐ	122

ՆԱԽԱԲԱՆ

Վրաց Բագրատունիների թագավորության ձևավորման գործընթացը պատկանում է Հայաստանի և Այսրկովկասի երկրների պատմության միջնադարյան շրջանի ամենակարևոր և միննույն ժամանակ ամենահակասական հիմնահարցերի թվին:

9-րդ դարում Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կղարջք գավառում ձևավորված այսպես կոչված «վրաց» թագավորության ստեղծողները ու հաջողությամբ հզորացնողները արաբական տիրապետության դեմ հայոց 774-775 թթ. ապստամբության պարտությունից հետո այնտեղ հաստատված Բագրատունի իշխաններն էին¹: Այդուհետ Կղարջքի Բագրատունիները կարողացան տիրել նաև Վիրքին, Աբխազաց (Եզերաց) թագավորությանը և Կախքին՝ ձևավորելով Աբխազավրացական թագավորությունը: Նրանց հիմնած թագավորությունը շատ ավելի երկարատև եղավ, քան գլխավոր՝ Շիրակի ճյուղինը:

Այդ թագավորության ձևավորումը տեղի ունեցավ հայկական և վրացական խառը ազգաբնակչության (առաջինը բացարձակ մեծամասնություն էր), հայադավանության և վրացադավանության (քաղկեդոնականության) զուգահեռ գոյակցության պայմաններում: Հայկական և վրացական մշակույթների «միախառնման» դաշտ դարձած պատմաաշխարհագրական այս ամփոփ միջավայրում ծնվեց վրացա-

¹ Վրաց պատմագրության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ 9-րդ դարի վերջին ձևավորված Բագրատունիների վրացական թագավորությունը սաղմնավորվել է Կղարջքում և իբր թե Տայքում: Ավելին՝ վրացի որոշ գիտնականներ փորձում են բացառել ոչ միայն Կղարջքի Բագրատունիների ազգակցական կապը Շիրակի Բագրատունիների հետ, այլև վերջիններիս դերակատարությունը Վիրքում: Կղարջքի (նաև՝ Տայքի) բնակչությունը դիտարկվում է իբրև գերազանցապես վրացական ազգաբնակչություն: Տե՛ս Ս. Джанашиа, Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н. Токарского “Архитектура древней Армении”, Тб., 1947, с. 9-22: Տե՛ս նաև “Очерки истории Грузии”, т. II, Тб., 1988, гл. VI, §4 և այլն:

կան պետականության գաղափարաբանությունը և նրա կրող քաղաքակրթական միավորը՝ Կղարջքի ազգաբնակչությունը²:

Հայտնի է, որ քաղաքակրթության ձևավորումը ենթադրում է սոցիալական համակեցության մի ձև՝ խարսխված որոշակի աշխարհագրական, էթնոժողովրդագրական, պատմական, մշակութային, հոգևոր-կրոնական և այլ հենքերի վրա: Վերջինների հիման վրա քաղաքակրթությունները ձեռք են բերում որոշակի առանձնահատկություններ³: Այդ իմաստով Կղարջքն ներկայացնում էր միջնադարյան հայկական քաղաքակրթությունից հոգևոր-մշակութային առումով աստիճանաբար հեռացող և առանձնացող մի համակեցական միջավայր: Ու թեև այստեղ հայերը բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում, սակայն արտաքին ազդեցության ներքո Կղարջքում ձևավորվել էին հարևան վրացական մշակութային միջավայրին հատուկ հոգևոր-կրոնական բնութագրիչները: Երկար ժամանակ և նաև խնդրո առարկա շրջանում Կղարջքը շարունակում էր մաս կազմել հայ ժողովրդի միակեզվյան քաղաքակրթությանը, սակայն արժեքային առումով արդեն ստացել էր այլ ձևավորիչ հենք՝ հոգևոր-կրոնականը: Մյուս կողմից՝ Կղարջքն անջրպետված էր նաև վրացական մշակութային միջավայրից այն պատճառով, որ Վիրքը 9-րդ դարում գտնվում էր Տփղիսի արաբական ամիրայության կազմում: Այս իրավիճակը հանգուցալուծվեց, երբ Կղարջքում հաստատված Բագրատունիները, որոնք ամեն գնով փորձում էին ստեղծել սեփական անկախ իշխանապետությունը, հայկական քաղաքակրթությունից հեռացող և վրացական հոգևոր-

² Վրաց պատմագիտության մեջ խնդրո առարկա շրջանում վանական ու ժողովրդագրական հոսքը Սամցխե և Կղարջք դիտվում է որպես գաղութացման նոր գործընթաց: Տե՛ս Ն. Վաչնաձե, Սերապիոն Զարգմեցու վարքը որպես պատմական աղբյուր, Թբ., 1975, էջ 199 (վրացերեն): Ըստ Կ. Կեկելիձեի՝ այդ գավառներում բնակչության նստությունը նախքան վրացական բնակչության ներհոսքը հետևանք էր Բյուզանդիայում տարածված և Կղարջք ներթափանցած խոլերայի: Տե՛ս Կ. Կեկելիձե, Վրացական գրականության պատմություն, Թբ. 1960, էջ 93 (վրացերեն):

³ Տե՛ս Կ. F. Braudel, A history of civilizations, New York, 1995, p. 18:

կրոնական միջավայրում ընդգրկվող, սակայն Վիրքից կտրված Կղարջքում աստիճանաբար կենտրոնացան վրացական թագավորություն՝ վրացադավանների պետություն հիմնելու գաղափարի վրա: Ուստի հայ պատմիչները, լավագույնս տեղյակ լինելով, որ Կղարջքում բնակվում են հիմնականում հայեր, Բագրատունիների հաստատումից սկսած, այդ և հարևան շրջանները կոչում են «վրաց աշխարհ», այսինքն՝ երկրամաս, որտեղ բնակվում են վրացադավաններ՝ անկախ ազգային պատկանելությունից:

Կղարջքում ձևավորվող ինքնուրույն միջավայրն ուներ մի կարևոր յուրահատկություն. այն նպատակամղված էր հարևան վրացադավան երկրամասերին: Վերոհիշյալ թիրախային առանձնահատկությունը բխում էր Կղարջքի մշակութային միջավայրի հիմնական՝ բնակչության հոգևոր-դավանական բնութագրից: Այդ բնութագիրն ամբողջացնելու և ըստ այդմ՝ առանձին քաղաքական ու մշակութային միջավայր ձևավորելու համար Կղարջքի աշխարհիկ և հոգևոր տերերը, ի հակադրություն այդ և հետագա շրջանում Կղարջքի բնակչության հայալեզու լինելու իրողության, որ նրանք այդպես էլ ի գորու չեղան փոփոխելու, աստիճանաբար ձևավորում են սեփական դպրությունը՝ վրացերեն:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԿՂԱՐՁՔՈՒՄ ԵՎ ԿՐՈՆԱԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԻ ՄԿԻՋԲԸ

1.1. Բագրատունիների ճյուղի հաստատումը Կղարջքում և նրանց տիրույթները

Վարդան վարդապետը հաղորդում է, որ 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո դրան մասնակցած Բագրատունիները, փախչելով արաբների վրեժխնդրությունից, հեռացան իրենց տիրույթներից և ապաստանեցին Կղարջքում: Ըստ պատմիչի՝ Կղարջք հեռացած Բագրատունին եղել է Վասակը՝ հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու (732-748) որդին⁴: Կղարջքի, այսպես կոչված, «վրաց» Բագրատունիների ծագման մասին կարևոր հիշատակություն է պահպանվել նաև Թովմա Մեծովեցու երկում. «[Բագրատունիները] թագաւորք եղեն յետ ցեղին Արշակունեաց... եւ ի նեղութենէ անօրինաց փախուցեալ ի տունն Վրաց՝ եղեն ուրացօղք ճշմարտութեանն եւ հաւատովքն քաղկեդոնիկ»⁵:

«Քարթլիի մատյանը» հաղորդում է, որ Վասակի որդի Ատրնեբսեհը տիրում էր Շավշքին, Կղարջքին, Նիգալին, Ագարին (Էգր կամ Աճարա), Սամցխեին, Ստորին Տայքին և Ասիսփորիին (իմա՝ Արսեաց փոր)⁶: Ըստ Դավթի որդի Սմբատի՝ Ատրնեբսեհի որդի Աշոտ կուրապաղատը (մահ. 826 թ.), որին Բյուզանդիայի կայսրը կուրապաղատի

⁴ Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, ի Սուրբ Ղազար, 1862, էջ 81-82:

⁵ Տե՛ս «Թովմա վարդապետի Մեծոբեցոյ Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց», Փարիզ, 1860, էջ 19-20:

⁶ Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», Ա, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1989, N 9, էջ 62:

կոչում էր շնորհել⁷, իշխում էր միայն «Շավշքում և Կղարջքում»⁸: Այնուհետև հեղինակը տեղեկացնում է, որ Աշոտի տիրույթներն էին Շավշքը, Կղարջքը և Նիգալը⁹: Այն, որ Աշոտ կուրապաղատի իշխանությունը տարածվում էր միայն Կղարջքի և հարևան որոշ շրջանների վրա, ցույց են տալիս նաև Գեորգի Մերչուլի հաղորդումները, ըստ որոնց՝ Կղարջքի հոգևոր առաջնորդ Գրիգոր Խանձթեցու ողջ եկեղեցաշինական գործունեությունը, որը հովանավորվում էր Աշոտ կուրապաղատի կողմից, ամփոփվում էր միայն Կղարջքով¹⁰: Աբխազաց թագավորին նկարագրելով Կղարջքի կուրապաղատության վանքերն ու եկեղեցիները՝ Գրիգոր Խանձթեցին մասնավորապես պատմում է, որ դրանք մի կողմից սահմանակցում են Աբխազաց թագավորությանը՝ Ղադո լեռներով (Մոսքական լեռների շրջանում), իսկ մյուս կողմից՝ շրջապատված են Շավշքի մեծ գետերով¹¹:

Փաստորեն՝ Ատրնեբսեհից հետո Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթները զգալիորեն կրճատվել էին: Մեր կարծիքով, իրադրությունը զարգացել է հետևյալ ձևով: 775 թ., երբ ճնշվեց ապստամբությունը Հայաստանում, Տայքին տիրող Մամիկոնյանները ծանր հարված ստացան և դրանից հետո այլևս ուշքի չէկան: Երբ Վասակ Բագրատունին իր որդի Ատրնեբսեհի հետ 775 թ. գաղթեց Կղարջք¹², Բագրատունիները դեռևս չէին տիրում Տայքին: Այն գտնվում էր անտեբունջ վիճակում: Վասակի և Ատրնեբսեհի՝ Տայքի հյուսիսարևմտյան

⁷ Տե՛ս՝ Վարդան վարդապետ, էջ 77:

⁸ Տե՛ս՝ *Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах*, пер. М. Лордкипанидзе, Тб., 1979, с. 31:

⁹ Տե՛ս՝ *Сумбат Давитис-дзе*, էջ 31-32:

¹⁰ Տե՛ս՝ *Георгий Мерчуле, Житие Св. Григория Хандзтийского*, грузинский текст, введение, издание, перевод Н. Марра. “Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии”, т. VII, СПб., 1911, գլ. X, XXVIII, XXVIII, XXXIV և այլն:

¹¹ Տե՛ս՝ նույն տեղում, գլ. XXII:

¹² Տե՛ս՝ Ն. Արնց, Երկեր, հ. Ա, Ե., 2006, էջ 485: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը կարծիք է հայտնել, թե այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 775-784 թթ.: Տե՛ս՝ Ա. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, Е., 1977, с. 124:

անմատչելի շրջաններում, այսինքն՝ Պարխարյան լեռներում գտնվող Արսեաց փոր գավառում հաստատվելն այդ առումով հասկանալի է: Բայց երբ հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին ժառանգական իրավունքով տիրեց Տայքին¹³, Վասակը և Ատրներսեհը քաշվեցին Կղարջք: Այդ պատճառով ո՛չ Աշոտ կուրապաղատը, ո՛չ էլ, ինչպես կտեսնենք, նրա որդիները Տայքի որևէ հատվածի չէին տիրում: Ինչ վերաբերում է «Ստորին Տայքին», ապա այն Տայքի ամենահյուսիսային՝ Կղարջքի սահմանին գտնվող Կարնի-Տայս (Տաոս-Կարի) բնակավայրի (թարգմանաբար՝ «Տայքի դուռ») շրջակայքի և Կղարջքի մի մասի (Արտանուջ բերդով) ընդհանրական անվանումն էր¹⁴: Ըստ Ղևոնդի՝ 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո ստեղծված անելանելի իրավիճակից մղված՝ 789 թ. Ամատունիները և որոշ այլ նախարարներ՝ 12 հզ. ժողովրդով, հեռացան իրենց տիրույթներից և հասան «ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող»¹⁵: Այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Տայքի հյուսիսային Կող գավառը ոչ մի առնչություն չուներ «վրաց սահմանների» հետ¹⁶: Եթե Վասակն արդեն հեռացել էր Կղարջքի կողմերը 775-ին կամ դրանից քիչ անց, ապա 789 թ. դրությամբ Կող գավառը, ըստ

¹³ Տայքը, ինչպես նաև 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Հայաստանի քաղաքական թատերաբեմից հեռացած Մամիկոնյանների և Կամսարականների մյուս տիրույթները, ժառանգական իրավունքով անցել էին Բագրատունիներին, քանի որ հայոց իշխան Աշոտ Մսակերի մայրը Մամիկոնյան էր, իսկ Մամիկոնյաններն ապստամբությունից առաջ տիրում էին Տայքին: Տե՛ս «Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», հրատ. Սո. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 106: Վարդան վարդապետը հաղորդում է. «Աշոտ և Շապուհ... գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց»: Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 76:

¹⁴ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե., Ե., 2012, էջ 387:

¹⁵ Տե՛ս «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 168-169:

¹⁶ Ս. Ջանաշիան փորձում է համոզել, թե Ղևոնդի «հասաներ ի սահմանս Վրաց ի գաւառն Կող» արտահայտությունը ցույց է տալիս, որ Կող գավառը մտնում էր Վիրքի մեջ: Տե՛ս Ս. С. Джанашиан, նշվ. աշխ., էջ 14-15: Այդ հիշատակությունը հակառակ իմաստ է արտահայտում, և, բացի այդ, բերված հիշատակության մեջ «Վիրքը» բուն Վիրքից տարբերվող վարչաքաղաքական հասկացություն է:

Ղևոնդի, ինչպես նաև ամբողջ մնացյալ Տայքը, դուրս էին նրա տիրույթներից: Պատմիչի ընկալմամբ «վրաց սահմաններ» հասկացությունը նույնանում էր Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանի Երկրորդ Արմինիա միավորին, որն ընդգրկում էր նաև Գուգարքի մի մասը: Այդ պատճառով էլ Կող գավառից հյուսիս գտնվող Գուգարքի Կղարջք գավառը հիշատակվում էր «վրաց սահմաններում»: Այստեղ, կարծում ենք, կար նաև տվյալ հասկացության երկրորդ և, մեր կարծիքով, գլխավոր ընկալումը՝ վրացադավան բնակչության առկայության փաստի հաշվառումը:

9-րդ դարի սկզբին Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատը ակտիվ գործունեություն է ծավալում: Վարդան վարդապետը տեղեկացնում է, որ «...տայր իշխանն Իսմայելի Աշոտի որդույ Ատրներսեհի որդույ Վասակայ, որդույ Աշոտոյ Հայոց իշխանի՝ գերկիրն Վրաց. որոյ երթեալ հնագանդեցուցանէ ինքեան»¹⁷: Աշոտը սկզբում «տիրեաց ի Կաղրջաց մինչև ի Տփխիս, լեռնակողմամբն հանդերձ»¹⁸: Այսինքն՝ Աշոտը տիրում էր Գուգարքի Կղարջք գավառին և այնտեղից էլ սկսեց սկզբում Գուգարքի արևելյան մասի նվաճումը¹⁹: Ուստին հստակորեն նշված է՝ «Կղարջքից մինչև Տփղիս»:

Այնուհետև Աշոտ կուրապաղատին հաջողվեց զբաղեցնել Վիրքի՝ մինչև Քսան գետն ընկած հողերը²⁰: Սակայն նա բախվեց Տփղիսի ամիրայությանը, պարտություն կրեց ու նահանջեց Կղարջք՝ ամրանալով Արտանուջ բերդում²¹:

Վերևում տեսանք, որ Կղարջքում հաստատված Վասակ Բագրատունու որդի Ատրներսեհը տիրում էր, ի թիվս այլ շրջանների, նաև Սամցխեին, բայց վերջինս դուրս էր մնացել նրա որդի Աշոտ կուրա-

¹⁷ Վարդան վարդապետ, էջ 78:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Տե՛ս նաև Աղոնց, Երկեր, հ. Ե, էջ 389:

²⁰ Տե՛ս նաև Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 262:

²¹ Տե՛ս նաև Вахушти Багратиони, История царства Грузинского, пер. Н. Накашидзе, Тб., 1976, с. 187:

պաղատի տիրույթներից: Սակայն Վախուշտ Բագրատիոնը, անդրադառնալով Աշոտի որդիների տիրույթներին, մասնավորապես Սամցխեն հիշատակում է որպես Բագրատի տիրույթ²²: Հայտնի է, որ Սամցխեում գտնվող երեք բերդ՝ Օծրխեն, Ջվարիսցխեն և Լոմսխանթան, կառուցվել էին Աշոտ կուրապաղատի մյուս որդու՝ Գվարամ Բագրատունու կողմից²³: Կարելի է բխեցնել, որ Սամցխեի՝ Արխազաց թագավորությանը հարակից հատվածը՝ վերոհիշյալ երեք բերդերով, մտնում էր Գվարամ Բագրատունու տիրույթների մեջ:

Ուստի կարող ենք արձանագրել, որ.

ա. Տայքը 774-775 թթ. ապստամբությունից քիչ անց կցվել է Աշոտ Մսակերի տիրույթներին,

բ. Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթները 8-րդ դարի վերջին ամփոփվել են միայն Կղարջքով և հարևան որոշ շրջաններով,

գ. «Վրաց սահմաններ» արտահայտությունը վերաբերում է Տայքից հյուսիս տեղաբաշխված հայկական, բայց վրացադավան շրջաններին:

Աշոտ կուրապաղատից հետո իրենց տիրույթները սկսեցին ընդարձակել նրա որդիները: Ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ 881 թ. հայ-արխազական բախումից որոշ ժամանակ առաջ Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի որդի Գվարամը տիրել էր Ջավախքին, Թռեղքին, Տաշիրքին, Աշոցքին և Արտահանին, որից հետո իր տիրույթները բաժանել էր եղբայրների՝ Ատրներսեհի և Բագրատի հետ, իսկ Աշոցքը՝ զիջել Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանի իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն²⁴: Վախուշտ Բագրատիոնը տեղեկացնում է, որ Աշոտի որդիներից Բագրատը տիրում էր Քարթլին և Սամցխեին, Ատրներսեհը՝ Կղարջքին, իսկ Գվարամը՝ Ջավախքին, Թռեղքին ու Աշոցքին և Հայաստանի որոշ հատվածների²⁵: Կղարջքի Բագրա-

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 187:

²³ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 65, Вахушти Багратиони, էջ 187-188:

²⁴ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 63:

²⁵ Տե՛ս Вахушти Багратиони, էջ 187:

տունիների այսչափ ընդարձակվելը պատահական չէր: Խնդիրն այն է, որ հայոց թագավոր Աշոտ Ա-ի մի քույրն ամուսնացած էր ապագա «վրաց» թագավոր Ատրներսեհի պապի՝ Բագարատի²⁶, իսկ մյուսը՝ Գվարամի հետ²⁷: Այն իրողությանը, որ վրաց երկու աղբյուրների վերոհիշյալ տեղեկությունների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Արտահանը, Աշոցքը և Տաշիրքը հայ Բագրատունիների տիրույթներ էին, ակնհայտ է: Այստեղ հավելենք, որ քարտեզագրելով Վախուշտ Բագրատիոնի տեղեկության մեջ նշված երեք եղբայրներին պատկանող գավառները՝ տեսնում ենք, որ Ատրներսեհը տիրում էր բուն Կղարջք գավառին, Գվարամը՝ հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք տեղաբաշխված Արտահանին, Ջավախքին, Աշոցքին, Թռեղքին, ինչպես նաև Ջավախքի արևելքում գտնվող Տաշիրքին, իսկ Բագարատի տիրույթը՝ Վերին Քարթլին կամ Սամցխեն, հյուսիսում սահմանակցում էր Աբխազաց թագավորությանը, արևմուտքում՝ Ագարին, հարավում՝ Գվարամի տիրույթներին, իսկ հարավ-արևմուտքում՝ Շավշքին: Ամենայն հավանականությամբ, Բագարատի տիրույթ «Քարթլին» վերաբերում էր Ագարին և Շավշքին, իսկ Բագարատի տիրույթները Տայքից բաժանված էին Գվարամի հողերով: Բացի այդ՝ վրացական աղբյուրներում երեք եղբայրների տիրույթների մեջ Տայքի որևէ հատված հիշատակված չէ: Հավելենք նաև, որ Գվարամի և Նսարի տիրույթները 881 և 888 թթ. հայ-աբխազական բախումներում նրանց կրած պարտությունից հետո, ամենայն հավանականությամբ, անցան իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն²⁸: Ըստ Ն. Ադոնցի՝ միայն Սմբատ Ա-ի մահից հետո է, որ Կղարջքի թագավոր Ատրներսեհը կարողացավ մուտք գործել Տայք²⁹:

²⁶ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 505:

²⁷ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 63, Вахушти Багратиони, էջ 187:

²⁸ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայ-ափխազական պատերազմները Թ դ. 80-ական թուականներին եւ Կղարջքի կիրոպաղատությունը, «Բազմավեպ», Վենետիկ, Ս. Ղազար, 2009, էջ 187-192:

²⁹ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե, էջ 391: Տե՛ս նաև Ա. Եղիազարյան, Տայքի իշխանությունը Հայ Բագրատունիների տերության համակարգում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2008, N 3, էջ 197-208:

1.2. Կղարջքի բնակչությունը և դավանանքը

Գտնվելով Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի արևմտյան հատվածում՝ Կղարջքն ի սկզբանե ուներ հայ բնակչություն: Հույն աշխարհագետ Ստրաբոնը, պատմելով այն մասին, որ հայոց Արտաշես Ա թագավորը (189-160) Մեծ Հայքի թագավորությանը միացրեց (իմա՝ վերամիավորեց) մի շարք երկրամասեր, այդ թվում՝ նաև Գուգարքը՝ Կղարջքի հետ միասին, կազմավորվեց մի թագավորություն, որտեղ բոլորը միալեզու էին (իմա՝ խոսում էին հայոց լեզվով)³⁰: Ամենայն հավանականությամբ, հենց մինևույն լեզվով խոսող ժողովրդի գաղափարն էլ ընկած էր Մեծ Հայքի թագավորության պետական գաղափարաբանության հիմքում, ուստի պատահական չէ, որ բացի հայ հեղինակներից՝ այդ մասին հիշատակում է նաև ամասիացի աշխարհագետը: Միալեզու Մեծ Հայքի թագավորությունը Փավստոս Բուզանդն անվանում է «երկիրն լեզուին թորգումական աշխարհին»³¹, իսկ Մովսես Խորենացին նրա սահմանները նույնացնում է հայոց լեզվի սահ-

³⁰ Տե՛ս The Geography of Strabo, in three volumes, vol. II, London, 1856, XI, XIV, 5, նույնը՝ Страбон, География, в 17 книгах, перевод, статья и комментарии Г. Стратановского, М., 1964, XI, XIV, 5: Ըստ Ստրաբոնի՝ Արտաշես Ա-ն նվաճել է Գոգարենեն և Խորձենեն: Հ. Մարկվարտն առաջարկում է Խորձենեն կարդալ Կղարջք (Կղարջք): Տե՛ս «Հայ բղէաշխք», քննական ուսումնասիրություն Դր. Յ. Մարկվարտի: Թարգմ. Հ. Թովմաս Կետիկեան, Վիեննա, 1903, էջ 13:

Հ. Հյուբշմանը Աստրաբոնի Խորձենեն ու Պտղոմեոսի Կատարգենեն նույնացնում է, իսկ Կատարգենեն հենց Կղարջքն է: Տե՛ս Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղոյ անունները, Հայոց աշխարհի պատմական տեղագրության մասին: Թարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 21, 236: Ս. Երեմյանը կարծում է, որ Խորձենեն համապատասխանում է Կղարջք, Շավշք, Ներքին Ջավախք և Արտահան գավառների ընդհանուր տարածքին: Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 53: Բ. Հարությունյանը կարծում է, որ սկզբնապես «Աշխարհացոյցան» Գուգարքը բաժանված է եղել երկու մասի՝ արևմտյան (Խորձենեն) և արևելյան (Գոգարենեն): Արևմտյան հատվածում ընդգրկած էր Կղարջքը՝ շրջակա գավառներով: Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1977, N 2, էջ 176-197:

³¹ «Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1933, դպր. Գ, գլ. ԻԳ:

մանների հետ («գեգերք հայկական խօսիցս»)³²: Մատենագիրների հաղորդումները ցույց են տալիս, որ Կղարջքը ի սկզբանե անտի հայկական և հայալեզու մի երկրամաս է եղել, որը միննույն ժամանակ նաև Մեծ Հայքի ծայրամասային երկրամասերից էր, գտնվում էր «հայկական խօսիցս»-ի սահմանին՝ շփման մեջ մտնելով վրացադավան, ըստ այդմ՝ նաև վրացական լեզվական միջավայրի հետ:

Կովկասագետ Գ. Ծուլայան, քննության առնելով վաղ ավատատիրական Վիրքում պատմական գործընթացների էթնոմշակութային բաղադրիչը, ի սկզբանե նշում է, որ Բյուզանդիան մեծ ազդեցություն է թողել սահմանակից ժողովուրդների վրա՝ մեծապես «ուղղորդելով» նրանց սոցիալական ու մշակութային զարգացումը³³: Այդ ազդեցությունը հատկապես զգալի է եղել ընդհանուր առմամբ Վիրքի և մասնավորապես Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան հատվածների վրա, որտեղ ազգաբնակչությունը դարձել է քաղկեդոնական, ինչի հետևանքով էլ Կղարջքում նոր իրավիճակ ստեղծվեց:

Վրացական աղբյուրների հիման վրա հետազոտելով իրավիճակը Կղարջքում՝ Ն. Մառը եկել է այն համոզման, որ նույնիսկ 10-րդ դարի կեսերին վրացերենը Կղարջքում բնակչության լեզու չէր, այլ գործածվում էր միայն եկեղեցական արարողությունների ժամանակ³⁴: Գ. Ծուլայան կարծում է, որ Կղարջքի կուրապաղատության պատմական հեռանկարի հարցում մեծ է եղել «սրբերի» դերը: Ըստ որում՝ հետազոտողը մի կարևոր դիտարկում է կատարում. նա մատնանշում է այն հանգամանքը, որը հատկապես ծանրակշիռ է եղել Կղարջքում վրացադավանության տարածման գործում: Քրիստոնեությունը սկզբնապես եղել է բացառապես գրքային կրոն և տարածվել միսիոներների միջոցով: Հենց դրանով էլ կարելի է բացատրել այն իրողությունը,

³² «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», Տիփլիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Ը:

³³ Տե՛ս Գ. Կուլայ, *Этнокультурный аспект исторического процесса в раннефеодальной Грузии (V-X вв.)*, «Этнографический сборник, IX век», М., 1989, с. 38:

³⁴ Տե՛ս Գ. Կուլայ, *Мерчугле*, գլ. XLIII:

որ վրացերեն հոգևոր գրականության և քաղկեդոնական միախոններն էրի մուտքը Կղարջք մեծապես կանխորոշեց երկրամասի ապագան: Հետագոտողը նաև գտնում է, որ Կղարջքում բնիկ բնակչության քաղկեդոնացման և վրացացման գործընթացում վրաց հոգևորականությունը պետք է պայքարեր հայ հոգևորականության դեմ, որը նախորդ դարերում երկրամասի բնակչությունը վեր էր ածել սեփական հոտի³⁵: Հայ հոգևորականության դեմ պայքարում մեծ տեղ էր հատկացվում հենց վրացերեն հոգևոր գրականության արմատավորմանը՝ տեղի վրացադավան ազգաբնակչության միջավայրում:

Մակայն քաղկեդոնական հայերը, դատելով տարբեր տեղեկություններից, եկեղեցական արարողությունները հաճախ կատարում էին հայերեն: Այդ է փաստում 10-րդ դարի հայերեն ավետարանը՝ գտնված Թորթոմ գետի հովտի Վիհիկ գյուղից³⁶: Բացի այդ՝ Նիկոն Սևսարեցու «Տակտիկոն»-ում (11-րդ դար) պահպանվել են փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են հայ քաղկեդոնականներին: Վերջիններս կոչվում են ծաթեր: Ասվում է, որ նրանք եկեղեցական արարողությունները կատարում էին հայերեն³⁷:

Ըստ Ն. Մառի՝ Կղարջքի բնակչության լեզուն հայերենն էր³⁸: Այնուհետև Ն. Մառը, խորացնելով իր դիտարկումները և հիմնվելով վրացական աղբյուրների վրա, նշում է, որ 9-10-րդ դարերում վրաց հոգևորականները Կղարջքում շրջապատված էին թեև քաղկեդոնա-

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63-65:

³⁶ Տե՛ս Կ. Մարր, Об армянской иллюстрированной рукописи из халкедонитской среды, - «Кавказский Культурный мир и Армения», «Հայագիտական մատենադարան», Ե., 1995, էջ 302-306:

³⁷ Տե՛ս Կ. Մարր, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, Մարր Կ., Кавказский Культурный мир и Армения, с. 242-244: Տե՛ս նաև Վ. Հարությունովա, Գրիգոր Պակուրյանը (Բակուրյանը) և Պետրիժոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, «Մառը և հայագիտության հարցերը», Ե., 1968, էջ 173:

³⁸ Տե՛ս Կ. Георгий Мерчуле, էջ XVI:

կան դավանանք ունեցող, բայց հայ բնակչությամբ³⁹: Բացի այդ, որոշ տվյալների համաձայն, Կղարջքում՝ Արտանուշի անմիջական մոտերքում գտնվող Տանձոտ բնակավայրում, 11-րդ դարի կեսերին (1059 թ.) բնակվում էին լուսավորչական հայեր⁴⁰: Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Կղարջքի այլ հատվածներում էլ կային լուսավորչական հայեր: Հենց նրանց մասին է նա հարցնում Օպիգա վանքի վանահայրը Գրիգոր Խանձթեցուն, թե արդյոք պետք է կնքել հերետիկոսների (իմա՝ հայադավանների) զավակին, եթե վերջինս ցանկանում է դառնալ ուղղափառ: Գրիգոր Խանձթեցին պատասխանում է, որ Պոդոս առաքյալն էլ սխալ էր համարում նրանց, ովքեր իրենց կոչում են առաքյալների անուններով (նկատի ունի հայադավանների՝ առաքելական կոչվելը): Հերետիկոսները, ըստ Գրիգոր Խանձթեցու, հեռացել են մայր կաթոլիկ-առաքելական եկեղեցուց, և նրանց զավակներին հարկ է կնքել⁴¹: Վերոհիշյալը ցույց է տալիս, որ խնդրո առարկա շրջանում նույնիսկ Կղարջքի կուրապաղատությունը չուներ ամբողջությամբ վրացադավան դիմագիծ:

Ըստ Պ. Մուրադյանի՝ շատ հաճախ, երբ տեղի բնակիչներն իրենք իրենց կոչում են կամ այլոց կողմից կոչվում վրացի, վերջինիս տակ հասկանում են վրացադավանությունը⁴²: Անդրադառնալով Տայքի և Կղարջքի քաղկեդոնական հայերին՝ Վ. Հարությունովան նշում է, որ լինելով քաղկեդոնականներ՝ նրանք պետք է մտնեին սահմանակից Վիրքի քաղկեդոնական եկեղեցու կազմի մեջ: Կղարջում և Տայքում

³⁹ Տե՛ս Н. Марр, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах, Марр Н., Кавказский Культурный мир и Армения, с. 228-230:

⁴⁰ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր մատենադարանի», 1960, N 5, էջ 411-413:

⁴¹ Տե՛ս Георгий Мерчуле, գլ. LXXV:

⁴² Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Սահմանք»-ի հունարեն և վրացերեն խմբագրությունների գնահատման հարցի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, N 1, էջ 103:

եկեղեցական արարողությունների լեզուն դառնում է վրացերենը, իսկ այդ արարողությունների համար անհրաժեշտ հայերեն գրականությունը՝ թարգմանվում վրացերեն: Աստիճանաբար Կղարջքի հայերը տեղ-տեղ սկսում են խոսել վրացերեն, տեղ-տեղ էլ խառը՝ «վրացահայերեն»: Հայ քաղկեդոնականները սկսում են իրենց անվանել այն ժողովրդի անունով, որից ընդունել էին քաղկեդոնականությունը՝ հույներ կամ վրացիներ: Միևնույն ժամանակ «հայ» բառը սկսում է ընկալվել որպես «միաբնակ» հասկացության հոմանիշ⁴³:

Այն, որ վրացի էին կոչվում նաև քաղկեդոնական հայերը, ցույց է տալիս նաև Մամշուլդեի շրջակայքի՝ «Վրաց դաշտ» անվանումը: Ամենայն հավանականությամբ, «Վրաց դաշտը» նույնական էր Կուր գետի միջին հոսանքի՝ Տփղիսից արևմուտք ընկած հովտին: Ըստ Ուխտանեսի՝ Վրաց դաշտը տարածվում էր հայոց և վրաց սահմանին⁴⁴, իսկ ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ այդ սահմանը Կուր գետն էր (Վիրքը տարածվում է «մինչեւ ցՀայոց սահմանն՝ առ Կուր գետովն»)⁴⁵: Ասողիկը տեղեկացնում է, որ «...Դաւիթ (իմա՛ Անհողին-Ա.Ե.)...ունի զկողմանս Տաշրաց եւ զՎրաց դաշտի զՇամշուլտեայ մեծ քաղաքանիստ դղեակն...»⁴⁶, իսկ այնուհետև, որ Հայոց Գագիկ թագավորը «գնաց զօրօք ի Տաշիր, շրջան առեալ ընդ Շամշուլտե եւ ընդ Վրաց դաշտ»⁴⁷: Այն, որ Վրաց կոչվող դաշտի մաս էր համարվում Տաշիրքի հյուսիսային հատվածը՝ Մամշուլդեով, կարևոր հետևություն է ծնում: Պետք է նշել, որ նույն այս տարածքները վրացիները Սոմխեթ (իմա՛ Հայք) էին կոչում⁴⁸: Ամեն

⁴³ Տե՛ս Վ. Հարությունովա, Գրիգոր Պակուրյանը (Բակուրյանը) և Պետրիժոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, 1968, էջ 170-173:

⁴⁴ Տե՛ս Ուխտանեսու եպիսկոպոս, Պատմություն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրություն», գիրք Բ., Ե., 2011, էջ 532:

⁴⁵ «Աշխարհացոյց Սովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց», հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1881, էջ 28:

⁴⁶ Ասողիկ, էջ 256:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 279:

⁴⁸ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 90:

նայն հավանականությամբ, հայերը այն Վրաց դաշտ էին կոչում այնտեղ բնակվող հայերի մի մասի՝ վրացադավան լինելու պատճառով⁴⁹, իսկ վրացիները, քանի որ նրանք հայ էին, երկրամասն անվանում էին Սոմխեթ:

Այս առումով հետաքրքրական է նաև վրաց պատմաբանների տեսակետը: Հետազոտելով Դավիթի որդի Սմբատի երկը՝ Ի. Աբուլաձեն եզրակացրել է, որ «Սոմխեթ» անվանումը պատմիչը բոլոր դեպքերում էլ տալիս է Հայաստանին և միայն մեկ անգամ Հայաստանին հարևան Հարավային Վիրքի մի մասին: Ըստ նրա՝ 18-րդ դարից սկսած՝ իբր արդեն Սոմխեթ անվանումը տրվում է Հայաստանին, իսկ Սոմխիթը՝ Հարավային Վիրքի (Քվեմո (Ստորին) Վիրք) մի հատվածին: Մ. Լորդկիպանիձեն պատահական չի համարում այն, որ Ե. Թաղայշվիլին, թարգմանելով Դավիթի որդի Սմբատի աշխատությունը, Սոմխեթ անվանումը, բացի վերոհիշյալ հատվածի, թարգմանել է Հայաստան, իսկ այդ դեպքում պարզապես չի թարգմանել⁵⁰: Կարծում ենք, որ այստեղ իր ազդեցությունն է թողել այն իրողությունը, որ այդ Սոմխեթը վրացի հեղինակները համարում են Վիրքի մաս, ուստի այն Հայաստան կոչելուց, հետևաբար նաև որևէ բացատրություն տալուց խուսափում են՝ ընթերցողին ներկայացնելով այնպես, ինչպես պատմիչի աշխատության բնագրում է՝ Սոմխեթ:

Պետք է նշել, որ սկզբնաղբյուրներում պահպանված որոշ հիշատակություններ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Կղարջքի Բագրա-

⁴⁹ Հնարավոր է նաև, որ այս շրջանը Վրաց դաշտ կոչվեր այն պատճառով, որ ժամանակին Սասանյանների կողմից մտցվել էր Վրաց մարզպանության կազմի մեջ:

⁵⁰ Տե՛ս Ի. Աբուլաձե, Հակոբ Յուրտավեցի, Շուշանիկի վկայաբանությունը, Թբ., 1938, էջ 52-53 (վրացերեն): Տե՛ս նաև “Жизнь и известия о Багратидах, царях наших грузинских, откуда они явились в эту страну, или с какого времени владеют они царством Грузинским, которое написал Сумбат, сын Давида”, пер. Е. Такайшвили, տե՛ս “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”, вып. XXVIII, Тифлис, 1900, с. 122, Сумбат Давитис-дзе, пер. М. Лордкипанидзе, ծանոթ. 26, 101, Ս. Կաուխչիշվիլի, Քարթլիս ցխովրես, IV, 1973, էջ 1063-1068 (վրացերեն):

տունիները (կամ նրանց մի մասը) 9-րդ դարի ընթացքում դեռևս քաղկեդոնական չէին: Ստեփանոս և Ներսես Մեծփեցիների անունով մեզ հասած մի ձեռագրի տեղեկությունների համաձայն՝ Կղարջքի Բագրատունիները Հայաստանից «զնացին ի մեջ Վրաց և եղեն նոցա թագաւոր և **յետոյ եղեն քաղկեդոնիկ** (ընդգծումն իմն է – Ա. Ե.)»⁵¹:

Հայկական իրականության մեջ քաղկեդոնական հայերի գոյությունն այնքան ցավոտ խնդիր էր, որ պատմիչը հարկ է համարել հիշատակել Կղարջքի Բագրատունիների՝ քաղկեդոնական դառնալու իրողությունը, ըստ որում՝ ճշգրտելով, թե հատկապես երբ է դա տեղի ունեցել: Պատմիչը ներկայացնում է իրար հաջորդող երեք իրողություն.

ա. Բագրատունիները Վիրք (իմա՝ Կղարջք) են տեղափոխվել Հայաստանից,

բ. այդ ճյուղի ներկայացուցիչները դարձել են վրաց թագավորներ,
գ. դրանից հետո միայն դարձել են քաղկեդոնական:

Կղարջքի Բագրատունիների՝ սկզբում «վրաց» թագավոր և միայն հետո քաղկեդոնական դառնալու մասին տեղեկությունը կարևոր հետևություններ է ծնում, որովհետև հայտնի է, որ Աշոտ կուրապաղատի թույլատվությամբ և աջակցությամբ քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարությունը Կղարջքում 9-րդ դարի առաջին կեսին մեծ չափեր էր ընդունել⁵²: Հայտնի է նաև, որ Աշոտ կուրապաղատի որդիներից Գվարամը ընդդիմանում էր եղբոր՝ Բագրատի կողմից հովանավորվող քաղկեդոնական Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությանը⁵³: Պետք է նշել, որ Աշոտ կուրապաղատի կողմից քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարությունը հովանավորելը միանշանակորեն չի ցու-

⁵¹ Լ. Խաչիկյան, Հայ պատմագրության անհայտ էջերից, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, N 4, էջ 239:

⁵² Տե՛ս Կ. Գеоргиѣ Мерчуге, գլ. X, XXVIII, XXVIII և այլն:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XLII:

ցանում նրա քաղկեդոնական լինելը⁵⁴: Խնդիրն այն է, որ իրենց տիրույթներից հեռացած Բագրատունիները Կղարջքում հայտնվել էին գերազանցապես քաղկեդոնական միջավայրում, որի հետևանքով կամա թե ակամա պետք է թույլատրեին, իսկ հետո նաև հովանավորեին քաղկեդոնական եկեղեցիների շինարարությունը: Սակայն այդ միջավայրն աստիճանաբար կլանել է նրանց, որը, եթե հավաստի է Ստեփանոս և Ներսես Մեծոփեցիների հիշատակությունը, տեղի է ունեցել Մմբատ Ա-ի կողմից Կղարջքի կուրապաղատ Ատրնեբսեհին թագավոր հռչակվելուց (899 թ.) հետո, երբ, մասնավորապես 908 թվականից սկսած, Կղարջքի Բագրատունիները հետզհետե սկսեցին անկախանալ⁵⁵:

Այսպիսով՝ Կղարջքի կուրապաղատների՝ «իշխան/թագավոր Վրաց» կոչումն ամեննին էլ Վիրքին չէր վերաբերում, այլ պայմանավորված էր նրանց հայկական ու հայաբնակ, բայց վրացադավան երկրամասերում իշխելու իրողությամբ:

⁵⁴ Ս. Երեմյանը կարծում է, որ Կղարջքի Բագրատունիներն ընդունել են քաղկեդոնականությունը 9-րդ դարի սկզբից: Տե՛ս Երեմյան Ս., Լիպարիտ գորավարը և նրա նախորդները, «Ն. Մառի անվան կաթինետի աշխատություններ», Ե., Երևանի պետական համալսարանի հրատարակություն, 1947, N 2, էջ 108:

⁵⁵ Տե՛ս՝ Ա. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե, էջ 391:

1.3. Վիրքը 9-րդ դարում (ընդհանուր ակնարկ)

Վիրքը 9-րդ դարի սկզբին գտնվում էր Տփղիսի ամիրայության գերիշխանության ներքո և սահմանային շրջան էր⁵⁶: Աշոտ կուրապաղատի օրոք, ինչպես տեսանք, Կղարջքի կուրապաղատության գորքը կարճ ժամանակով զբաղեցրեց Վիրքի՝ մինչև Քսան գետն ընկած հողերը:

Աշոտ կուրապաղատից հետո Վիրքին տիրելու փորձ կատարեց նրա որդին՝ Կղարջքի կուրապաղատ Բագարատը (826-876): Արմինիայի ոստիկան Մուհամմադ իբն Խալիդը (838-839) Տփղիսի ամիրա Իսհակի (833-853) դեմ պայքարում օգնություն ցուցաբերելու դիմաց նրան խոստացել էր Վիրքը⁵⁷: Տիրելով Ուփլիսցիսեին՝ ոստիկանի և կուրապաղատի գորքերը շարժվեցին դեպի Տփղիս: Նրանց դեմ դուրս եկան Տփղիսի ամիրայության և Ծանարաց քորեպիսկոպոսության միացյալ գորքերը⁵⁸: Գոյություն ունեցող իրավիճակը պահպանվեց⁵⁹:

Ըստ Մասուդիի՝ այդ իրավիճակը շարունակվել է մինչև Մութավաքիլի խալիֆայության տարիները (846-861): Այդ ժամանակ Տփղիսի ամիրա Իսհակի իշխանության տակ էր գտնվում Վիրքի մի զգալի մասը: Սակայն, 850-ական թթ. սկզբին՝ Բուղայի արշավանքի շրջանում, Տփղիսի ամիրայությունը ջախջախվեց, որի հետևանքով Վիրքում նրա դիրքերը խիստ թուլացան, իսկ ամիրայության սահմանները կրճատվեցին⁶⁰:

Բուղայի արշավանքից հետո ակտիվանում է պայքարն Աբխազաց թագավորության, Ծանարաց քորեպիսկոպոսության և Կղարջքի կուրապաղատության միջև՝ անտերունջ վիճակում հայտնված Վիրքին

⁵⁶ Տե՛ս Al-Mas'ūdī, Murūj al-dhahab wa ma' ādin al-jawāhir, ց. 1, al-Kahira, 1948, էջ 203-204:

⁵⁷ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 63:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁰ Տե՛ս Al-Mas'ūdī, I, էջ 203-204:

տիրելու համար: Այդ պայքարին շուտով խառնվում է նաև իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին, որն ականհայտորեն սպասում էր պատեհ առիթի: Առիթը շուտով ներկայացավ այն բանից հետո, երբ աբխազաց Գիորգի Ա թագավորը (861-868) նվաճեց Վիրքը և որոշ ժամանակով այն ենթարկեց իր գերիշխանությանը⁶¹: Կղարջքի կուրապաղատները Աբխազաց թագավորությանը դիմակայելու համար անհրաժեշտաբար սկսեցին հույսը դնել իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու վրա, որն էլ միջամտեց Վիրքի համար մղվող պայքարին: 881 թ. հայ-աբխազական բախման արդյունքում Այսրկովկասում՝ ընդհանրապես, Վիրքում՝ մասնավորապես, հաստատվեց հայկական գերիշխանությունը⁶²:

Ավելին՝ Գ. Ծուլայան, անդրադառնալով «Քարթլի» և «քարթլիացի/վրացի» հասկացություններին, մի հույժ կարևոր իրողություն է արձանագրում: Մինչև 8-րդ դարը Քարթլին աշխարհագրական հասկացություն էր, և «վրացական տոհմ» ու «վրացական ազգ» տերմինները գրեթե չէին կիրառվում: «Քարթլին» էթնիկական իմաստով ավելի շատ չեզոք ընկալում ուներ, և միայն դրանից հետո է, որ այնտեղ ծավալվում է վրացական էթնոինքնության հաստատման գործընթացը, և «սրբերի վարք»-երում «վրացի» հասկացությունն առավել արմատական է դառնում⁶³: Հետագոտողը, անդրադառնալով 9-րդ դարի կեսի դեպքերին, գրում է, որ այդ շրջանի «Վարք»-երում թերևս առաջին անգամ է, որ «Քարթլի» հասկացությունը սկսում է ստանալ այն լայն բովանդակությունը, որը գոյություն ուներ 10-րդ դարում՝ ներառելով նաև Կղարջքը⁶⁴: Ըստ որում, ինչպես կտեսնենք ստորև, այդ հարցում մեծ ազդեցություն ունեցավ նաև Շիրակի Բագրատունիների որոշակի աջակցությունը:

⁶¹ Տե՛ս Գ. Ծուլայան, *Ա*, էջ 64:

⁶² Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայ-ափիսագական պատերազմները Թ. դ. 80-ական թուականներին եւ Կղարջքի կիւրոպաղատութիւնը, էջ 187-190:

⁶³ Տե՛ս Գ. Բուլախ, նշվ. աշխ., էջ 49:

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

1.4. Հայոց թագավորները և Կղարջքի կուրապաղատները

Վարդան վարդապետը հաղորդում է, որ հայոց թագավոր Աշոտ Ա-ն «դնէ իշխան Վրաց գբեռորդի իւր, և ինքն կատարի ի Քրիստոս»⁶⁵: «Իշխան Վրաց» արտահայտությունը, անկասկած, վերաբերում է Կղարջքի Բագրատունիներին: Հենց այդ ժամանակ է, որ հայ Բագրատունիները Կղարջքի Բագրատունիներին հռչակում են որպես «իշխան Վրաց»: Ըստ որում՝ «իշխան Վրաց» կոչումը նրանց տրվել է հայոց արքայի կողմից դեռևս այն ժամանակ, երբ նրանք տիրում էին միայն Կղարջքին և շրջակա որոշ շրջանների⁶⁶: Ըստ Ս. Երեմյանի՝ Աշոտ Ա-ն և Սմբատ Ա-ն աջակցում էին Կղարջքի իրենց ազգակիցներին՝ տիրելու Վիրքին⁶⁷:

Երբ Աշոտ Ա-ն 888 թ. արշավանքի ելավ աբխազների, ալանների և Նասր Բագրատունու կազմած դաշինքի դեմ, նրա հետ էր Կղարջքի Դավիթ իշխանի որդի Ատրներսեհը⁶⁸: Փաստորեն՝ Կղարջքի իշխանն Աշոտ Ա-ի վերջին տարիներին արդեն Ատրներսեհն էր, ուստի սխալ է Ն. Ադոնցի այն կարծիքը, թե Աշոտ Ա-ն մահվանից առաջ «Վրաց իշխան» է կարգել Դավթին⁶⁹: Ն. Ադոնցի կարծիքին հակասում է նաև իր իսկ կողմից Դավթի մահվան թվագրումը 881 թվականով⁷⁰: Այդ ժամանակ Աշոտ Ա-ն դեռ պաշտոնապես թագավոր չէր ճանաչվել Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության կողմից, իսկ, ինչպես տեսանք, Կղարջքի Բագրատունի իշխանին Աշոտ Ա-ն «վրաց իշխան» է կարգել մահվանից առաջ: Վերոհիշյալ ճշգրտումը ցույց է

⁶⁵ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 86:

⁶⁶ Տե՛ս Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, ծանօթութիւններով, գրեց պրոֆ. դկտ. Յ. Մարկուարտ, գերմաներէնէ թարգմանեց Ն. Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913, էջ 138, Ադոնց Ն., Երկեր, հ. Ա, էջ 504:

⁶⁷ Երեմյան Ս., Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, էջ 108:

⁶⁸ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 64:

⁶⁹ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 505:

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 504-505:

տալիս, որ Աշոտ Ա-ն «վրաց իշխան» է կարգել Ատրնեքսեհ Բագրատունուն: Ըստ որում՝ «վրաց իշխան» արտահայտությունը Վիրքին վերաբերել չէր կարող, քանի որ այն ոչ միայն Կղարջքի կուրապաղատին ենթակա չէր, այլ նույնիսկ կուրապաղատության հետ ընդհանուր սահման չուներ: Ուստի կարող ենք նշել, որ այդ արտահայտության ներքո պետք է հասկանալ Ատրնեքսեհի՝ վրացադավան բնակչությանը երկրամասերում իշխելու իրողությունը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ 899 թ. Սմբատ Ա-ն Ատրնեքսեհին «կացուցանե ...թագաւոր Վրաց աշխարհին և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն ... հաստատե»⁷¹: Ս. Լորդկիպանիձեն նշում է, որ թեև Ե. Թադայշվիլին Ատրնեքսեհի թագադրությանը վերաբերող նախադասությունը Դավթի որդի Սմբատի երկում թարգմանել է «/Ատրնեքսեհը/ վրացիների կողմից թագավոր կարգվեց»⁷², առավել ճիշտ կլիներ այդ հատվածի ներքո հասկանալ նրա՝ հենց վրաց թա-

⁷¹ «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոց», «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 471:

Ատրնեքսեհ Բագրատունու թագադրության թվականի վերաբերյալ տե՛ս Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Ե., 1985, էջ 727; M. Brosset, Histoire de la Georgie, I, St.-Petersbourg, Imprimerie de L'Academie Imperiale des science, 1849, էջ 273-279; Յ. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, էջ 148 (ներդիր); Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 501; Ի. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմություն, II, Թբ., 1965, էջ III (վրացերեն); Մ. Ճանաշեան, Դաւիթ կիւրապաղատ (պատմական ուսումնասիրություն), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1972, էջ 13-14; С. Toumanoff, The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century. - "Le Museon", LXXIV, Idem. Studies, Louvain, 1961, էջ 21-25, С. Еремян, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1971, N 3, էջ 5, ծանոթ. 7; "Очерки Истории Грузии", т. II, Тб., 1988, էջ 310; «Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունները Վրաստանի մասին», հայերեն տեքստը վրացերեն թարգմանությամբ, ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով հրատ. Ե. Յագարեիշվիլին, Թբ., 1965, էջ 0121-0122 (վրացերեն); Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի կողմից Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ, «ԲԵՀ», «Հայագիտություն», 2011, N 135.1, էջ 16-25:

⁷² "Жизнь и известия о Багратидах...", пер. Е. Такайшвили, էջ 146:

գավոր հռչակվելը⁷³: Այսինքն՝ վրացի հետազոտողը լավ է հասկանում, որ, ճիշտ է, Ատրնէրսէիը հռչակվել է «վրաց թագավոր», բայց ոչ վրացիների կողմից:

Այս շրջանում Ատրնէրսէի՝ «վրաց իշխան» հռչակվելու ժամանակի հետ համեմատ, Կղարջքի կուրապաղատության սահմանների առումով ոչինչ չէր փոխվել: Պետք է եզրակացնել, որ նրա իշխանությունը տարածվում էր Տայքի, Գուգարքի կենտրոնական գավառների, Արխագաց թագավորության և Սամցխէի միջև: Դրանից բխում է, որ «Վրաց» թագավոր Ատրնէրսէի Բագրատունին այդ ժամանակ տիրում էր միայն ... Կղարջքին, Շավշքին, Ագարին (Էգր) և Նիգալին:

906 թ. Սմբատ Ա-ն գերի վերցրեց աբխազաց Կոստանդին Գ թագավորին (893-922), սակայն հետո ազատ արձակեց: Դրա պատճառով Կղարջքի Ատրնէրսէի թագավորը դավադրություն կազմակերպեց հայոց թագավորի դեմ⁷⁴: Ըստ Հովհաննէս Դրասխանակերտցու՝ երբ Կղարջքի Ատրնէրսէի իշխանը մահափորձ կազմակերպեց Սմբատ Ա-ի դեմ, բայց անհաջողության մատնվեց, ամրացավ Կղարջքում⁷⁵: Շուտով Սմբատ Ա-ն արշավեց Կղարջք և նվաճեց այն⁷⁶: Ատրնէրսէիը ներում խնդրեց: Սմբատ Ա-ն ներեց նրան, բայց նրա որդուն պատանդ պահեց իր մոտ՝ որպէս Ատրնէրսէիի հավատարմության գրավական⁷⁷: Ատրպատականի ամիրայի հաջորդ արշավանքի ժամանակ արդեն պատմիչը վկայում է, որ ամիրան հետապնդեց նահանջող Սմբատ Ա-ին, որը նահանջեց «մինչև յաշխարհ Վրաց...մինչև անկանէր մերձ յանմատչելի յամուրսն Կղարջաց»⁷⁸:

⁷³ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, пер. М. Лордкипанидзе, ծանոթ. 101:

⁷⁴ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 163-164:

⁷⁵ Տե՛ս Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 485-486:

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 490: Ս. Զանաշիան, անդրադառնալով Հովհաննէս Դրասխանակերտցու «մինչև յաշխարհ Վրաց...մինչև անկանէր մերձ յանմատչելի յամուրսն Կղար-

Այսինքն՝ «աշխարհի Վրացը» սկսվում էր Կղարջքից, որը Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի գավառներից էր և, միանշանակ է, որ «Վրաց աշխարհի» մաս էր համարվում բնակչության դավանանքի պատճառով: Մինչդեռ, ըստ Գ. Ծուլայայի, Տայք-Կղարջքի իբր թե բնիկ մենգրեւա-ճանական (լազական) բնակչությունը, որը նախապես հայացվել էր, 9-րդ դարի սկզբից կրկին սկսել էր վրացականացվել, որի հետևանքով արդեն հաջորդ դարի սկզբին հանդես եկավ որպես վրացական բնակչություն⁷⁹: Կարծում ենք, որ նման հարցադրման «լրջությունը» նույնիսկ մեկնաբանության կարիք չի զգում:

ջաց» հաղորդմանը, բխեցնում է, թե իբր ինչպես Կղարջքը, այնպես էլ Տայքն անվիճելիորեն պատկանում էին վրացիներին: Տե՛ս С. Джанашиа, նշվ. աշխ., էջ 21-22:

⁷⁹ Տե՛ս Г. Цулая, նշվ. աշխ., էջ 63-65:

1.5. Քաղկեդոնականությունը և վրացական թագավորության պետական գաղափարաբանությունը

Աշխարհագրական փոքրիկ միջավայրում՝ Կղարջքում իշխող Բագրատունիները մեծ նկրտումներ ունեին: Այդ ամենն առավել ակնհայտ դարձավ, երբ Ատրնեբսեհը թագավորական թագ ստացավ սկզբում Սմբատ Ա-ից, իսկ հետո, ամենայն հավանականությամբ Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայից⁸⁰: Կղարջքի Բագրատունիների նկրտումների հիմնական թիրախ դարձան հարևան վրացադավան երկրամասերը և Վիրքը:

Հայտնվելով Կղարջքի գերագանցապես քաղկեդոնական միջավայրում՝ Բագրատունիները, հասկանալի է, անհրաժեշտաբար պետք է ինտեգրվեին այդ միջավայրին, ուստի նրանք վրացադավան էին դարձել: Քանի որ միջնադարում անկախությունը երբեմն կարող էր կապված լինել սեփական եկեղեցու անկախության հետ, ապա Կղարջքի Բագրատունիները, որոնց՝ ռազմական կամ քաղաքական ճանապարհով Վիրքին տիրելու նպատակները տապալվել էին, սկսել էին ամեն կերպ աջակցել վրացադավան եկեղեցուն: 9-րդ դարի առաջին կեսին՝ Աշոտ կուրապաղատի իշխանության շրջանից սկսած, լայն ծավալներ էր ընդունել եկեղեցաշինությունը Կղարջքի կուրապաղատությունում, որի սկզբնավորողն այնուհետև Կղարջքի կուրապաղատության հոգևոր առաջնորդի դերը ստանձնած Գրիգոր Խանձթեցին էր (759-861): Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Գրիգոր Խանձթեցու կողմից Կղարջքի կուրապաղատությունում կառուցվել կամ վերակառուցվել են տասնյակ եկեղեցիներ⁸¹: Այն պահին, երբ Գրիգոր Խանձթեցին եկավ Կղարջք, այստեղ, բացի Օպիզայից, որևէ

⁸⁰ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի կողմից Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ, էջ 19-23:

⁸¹ Տե՛ս Գեորգիյ Մերչուլե, գլ. V, IX:

այլ գործող եկեղեցի չկար⁸²: Աշոտ կուրապաղատը Գրիգոր Խանձթեցու մասին տեղեկացավ իր իշխանների միջոցով⁸³: Կուրապաղատն իր մոտ հրավիրեց նրան և նվիրեց բարեբեր վայրեր, այդ թվում՝ Շատբերդի շրջանը⁸⁴:

Շուտով փորձ կատարվեց Կղարջքի հոգևոր իշխանությունը տարածելու հարևան վրացադավան երկրամասերում, սակայն վերջիններիս բնակչությունը հակադրվեց դրան: Խանձթա վանքի կառուցումից հետո Կղարջքի Անչայի վանքի շրջանում գտնվող գյուղերի բնակիչները հարձակվեցին վանքի և նրա հարակից գյուղերի վրա՝ թալանելու և ավերելու նպատակով⁸⁵: Թեև փորձ է կատարվել այդ իրադարձությունը վերագրել միջավատատիրական հարաբերությունների սրմանը⁸⁶, սակայն վերոհիշյալ փաստը, մեր կարծիքով, ցույց է տալիս, որ Կղարջքի որոշ շրջաններում, այդ թվում՝ Անչա վանքի շրջակայքում, չէին ընդունում Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությունը: Ուստի այն բանից հետո, երբ Գրիգոր Խանձթեցին ցանկացել է այնտեղ տարածել իր հոգևոր իշխանությունը, ստացել է նման հակահարված: Այդ հակահարվածը, հասկանալով Կղարջքի Բագրատունիների նկրտումները, իրականացրել է Տփղիսի Իսհակ (Սահակ) ամիրան՝ պաշտպանելով Անչայի վանքի և թեմի հատուկ կարգավիճակը վրաց եկեղեցու համակարգում: Վերջինիս օգնությամբ Անչայի եպիսկոպոս դարձավ ոմն Յկիր, որը հավաքեց Անչայի ժողովրդին և ուղարկեց քանդելու Խանձթա վանքը: Ձեռնարկն անհաջողության մատնվեց միայն Յկիրի մահվան պատճառով⁸⁷:

⁸² Տե՛ս Գեորգիյ Մերչուլե, գլ. VII:

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. X:

⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XI:

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. LXVIII-LXX:

⁸⁶ Տե՛ս "Очерки истории Грузии", т. II, էջ 244-245:

⁸⁷ Տե՛ս Գեորգիյ Մերչուլե, գլ. LXVIII-LXX:

Խանձթայի հոգևոր իշխանությանն ընդդիմանում էր նաև Գվարամ Բագրատունին, ըստ որում՝ արդյունավետ կերպով⁸⁸: Խնդիրն այն է, որ Կղարջքում ծավալված եկեղեցաշինական աշխատանքներից հետո Կղարջքի հոգևորականները փորձ կատարեցին իրենց հոգևոր իշխանությունը տարածելու հարևան Սամցխեում, որի մի հատվածը, ինչպես տեսանք, պատկանում էր Գվարամ Բագրատունուն: Այնտեղ հատուկ այդ նպատակով ուղարկվեց Սերապիոն Ջարգմեցին, որը լայն գործունեություն ծավալեց 860-ական թթ.՝ Բագրատ կուրապահատի օրոք (826-876)⁸⁹:

Ըստ Վասիլ Ջարգմեցու՝ Սամցխեի տարբեր շրջաններում Կղարջքի հոգևորականներին թշնամաբար էին ընդունում և արտաքսում իրենց երկրամասերից: Երբ նրանք նոր էին մտել Սամցխե և կառուցել առաջին վանքը, տեղի իշխանը չցանկացավ նրանց տեսնել իր տիրույթներում և վտարեց⁹⁰: Սակայն, Սամցխեի մյուս իշխաններից Գեորգի Չորչանեցին (Չորչան բնակավայրն այսօր էլ գոյություն ունի և գտնվում է ներկայիս Ախալցխա քաղաքից արևմուտք՝ Կուր գետի Մոսքական լեռներից սկիզբ առնող վտակի ափին), նրանց հրավիրեց իր մոտ և իր իշխանության մեջ գործունեության ազատություն տվեց⁹¹: Գլխավոր վանքը, որ Կղարջքի հոգևորականները կառուցեցին Սամցխեում, Ջարգմայի վանքն էր⁹²: Սակայն, երբ Գեորգի Չորչանեցու մահից հետո նրա իշխանության ներսում երկպառակություններ սկսվեցին, իրավիճակը կարողացավ շտկել միայն Սամցխեի Ածղուրի վան-

⁸⁸ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Կղարջքի և Սամցխեի IX դարի պատմության որոշ խնդիրների շուրջ (ըստ վրացական սրբերի «Վարքերի»), «ԲԵՆ», «Հայագիտություն», 2011, N 134.1, էջ 8:

⁸⁹ Տե՛ս "Очерки истории Грузии", т. II, էջ 316-317:

⁹⁰ Տե՛ս Василий Зарзмели, Житие Серапиона Зарзмели. "Древнегрузинская литература (V-XVIII вв.)", тексты, сост. Л. Менабде, пер. с груз., Тб., 1987, գլ. V:

⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. VI-VII:

⁹² Տե՛ս նույն տեղում, գլ. VIII-XIII:

քի հոգևոր առաջնորդ Գեորգին, որին դրանից հետո հաջողվեց իր ձեռքը վերցնել Սամցխեի հոգևոր ղեկավարությունը⁹³:

Ածղուրի վանքը Սամցխեի եպիսկոպոսանիստ վանքն էր, որը խնդրո առարկա շրջանում դուրս էր Կղարջքի հոգևոր իշխանությունից, ավելին՝ հակադրվում էր նրան: Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Սամցխեի հոգևորականների կարծիքը կարևոր նշանակություն ուներ նույնիսկ վրաց կաթողիկոսի ընտրության հարցում⁹⁴: Սամցխեն՝ Ածղուրի վանքի գլխավորությամբ, հակառակվում էր Խանձթայի հոգևոր իշխանությանը, մասնավորապես, երբ քննարկվում էր Վիրքի կաթողիկոս դարձած Արսենի խնդիրը: Կղարջքի Բագրատունիներից Գվարամը դժգոհ էր նրա՝ կաթողիկոս դառնալու փաստից: Միննույն ժամանակ, սակայն, նրան կողմ էր Գրիգոր Խանձթեցին⁹⁵:

Կղարջքի Բագրատունիների՝ վրացադավան բնակչության շրջանում տարածվելու և իշխելու նկրտումները շուտով բանաձևվեցին մի արտահայտությամբ, որը խիստ կարևոր էր: Ներկայացնելով նրանց քաղաքականության թե՛ էությունը և թե՛ նպատակակետը՝ միննույն ժամանակ այն ըստ հարկի չի լուսաբանվել, չնայած որ հիմք է դարձել Բագրատունիների վրացական թագավորության ստեղծման համար: Այն բարբառում է, որ «Վիրք է համարվում [այն] ընդարձակ երկիրը, որտեղ **եկեղեցական ծառայությունն իրականացվում և բոլոր աղոթքները կատարվում են վրացերեն լեզվով** (ընդգծումն իմն է - Ա. Ե.)»⁹⁶: Հեղինակը Կղարջքի վրացադավաններն էին, ստեղծման ժամանակը՝ 9-րդ դարի առաջին կեսը: Փաստորեն՝ Կղարջքի կուրապաղատների պատկերացրած «Վրաստանը» չէր ստեղծվելու էթնիկ հիմքով, քանի որ թե՛ ստեղծել ցանկացողները և թե՛ տվյալ պահին վերջիններիս

⁹³ Տե՛ս Василий Зарэмели, գլ. XVIII:

⁹⁴ Տե՛ս Георгий Мерчуле, գլ. XLII:

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁶ Նույն տեղում, գլ. XLIII:

տիրապետած տարածքների բնակչությունը վրացական չէր: Ուստի նրանց թագավորությունը էթնիկ հիմքով ստեղծված թագավորություն չէր լինելու, այլ իր սահմաններում ընդգրկելու էր վրացադավան շրջանները: Կղարջքի Բագրատունիները լավ էին հասկանում, որ սեփական իշխանությունը (հետագայում՝ թագավորություն) իրենց ազգակից Շիրակի ճյուղի իշխանությունից պետք է տարբերվեր իր բովանդակությամբ: Վերջինս սկզբում բնութիցով ազգային իշխանություն էր, իսկ 885 թ. սկսած՝ հանդես եկավ որպես տերություն՝ ընդգրկելով այլ երկրներ, որտեղ գերիշխում էին այլ դավանանքներ:

Պետք է նշել, որ Կղարջքի կուրապաղատների նպատակների իրականացման ճանապարհին կանգնած էր ևս մեկ քաղկեդոնական թագավորություն՝ Վիրքին տիրելու նկրտումներով: Խոսքն Աբխազաց թագավորության մասին է, որը 906 թ. փորձ էր արել տիրելու Վիրքին, սակայն ջախջախվել էր Սմբատ Ա-ի զորքերից: Չորս ամիս արխազաց Կոստանդին Գ թագավորը գերի պահվեց, ինչը Ատրնեսուհին հույս ներշնչեց, որ ազատվել է գլխավոր հակառակորդից: Երբ Սմբատ Ա-ն Կոստանդին Գ-ին ազատ արձակեց և, ավելին, օգնական գորքով առաքեց իր թագավորություն՝ գահին վերատիրելու, Ատրնեսուհը սկզբում դավաճանեց իր տիրակալ հայոց թագավորին, իսկ այնուհետև հպատակություն հայտնեց նրա թշնամի Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրային, որից էլ թագ ստացավ⁹⁷:

Հենց արխազաց թագավորի՝ Վիրքին տիրելու նկրտումներն էլ հաշվի առնելով՝ Գ. Մելիքիշվիլին համաձայն չէ այն հետազոտողների հետ, որոնք հակված են գերազնահատելու Կղարջքի կուրապաղատության դերը 9-10-րդ դարերում Վիրքի միավորման գործընթացում, քանի որ նրանք հաշվի չեն առնում տարբեր էթնոքաղաքական շրջան-

⁹⁷ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի կողմից Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ, էջ 22-24:

ների սոցիալ-տնտեսական զարգացման աստիճանը⁹⁸: Ըստ նրա՝ միավորման գործընթացը բխում էր ոչ թե Կղարջքից, այլ ընթանում էր արխազաց թագավորների ծրագրերին համապատասխան⁹⁹: Մակայն, առնվազն մեր հետազոտության մեջ քննության առնված ժամանակաշրջանում Արխազաց թագավորությունը, թեև Վիրքին տիրելու փորձեր կատարել է, անհաջողության է մատնվել, ուստի հայոց թագավորի հովանավորությունը վայելող Կղարջքի կուրապաղատները Վիրքի միավորման հարցում հայտնվել են առաջին պլանում:

Հռչակվելով «վրաց թագավոր»՝ Ատրնեբսեհը և նրա հետնորդներն անջեղորեն սկսեցին ծավալվել դեպի Վիրք՝ աստիճանաբար կյանքի կոչելով դավանանքի իմաստով համավրացական թագավորությունը: Հենց այս իրողությունն էլ հաշվի առնելով՝ Ն. Մառն այն կարծիքն է հայտնել, թե Կղարջքի կուրապաղատությունում է վերջնականապես ձևավորվել «Սաքարթվելո» (Վրաստան) հասկացությունը, որն ընդգրկում էր Վիրքը՝ ազգային-մշակութային իմաստով՝ հենված ազգաբնակչության հոգևոր ընդհանրության վրա¹⁰⁰:

⁹⁸ Տե՛ս Գ. Մելիքիշվիլի, Ավատատիրական Վրաստանի քաղաքական միավորումը և Վրաստանում ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման մի քանի հարցեր, Թբ., 1973, էջ 12 (վրացերեն): Տե՛ս նաև Ա. Новосельцев. Генезис феодализма в странах Закавказья (Опыт сравнительно-исторического исследования), М., 1980, էջ 201:

⁹⁹ Տե՛ս Գ. Մելիքիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 50-51, 54-56:

¹⁰⁰ Տե՛ս Н. Марр, История Грузии. Культурно-исторический набросок (По поводу слова протоиерея И. Восторгова о грузинском народе), СПб., 1906, с. 59. Նույնը տե՛ս «Летопись Картли», перевод, введение и примечания Г. Цулая, Тб., 1982, նախաբան:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՄԱՎՐԱՑԱԿԱՆ ԹՍԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐԻ ՈՒՐՎԱԳԾԵՐԸ

2.1. Արտաքին և ներքին իրադրությունը 9-րդ դարում և
Կղարջքի կուրապաղատության տարածքային ընդարձակման
միտվածությունը

9-րդ դարից սկսած՝ Մեծ Հայքի որոշ սահմանամերձ գավառներում այլ քաղաքակրթությունների հետ շփումները որակական այնպիսի փոփոխություններ էին առաջացրել, որ այդ միջավայրերը ժամանակակիցների ընկալման մեջ արդեն դարձել էին ոչ հայկական: Դրանց տարածքներում հիմնվում էին իշխանություններ, որոնք, զգալիորեն ամրապնդվելով, առաջ էին բերում քաղաքակրթական լուրջ տեղաշարժեր: Նման միջավայրերից էր Կղարջքը, որը Մեծ Հայքի մաս էր, նրա բնակչությունը գերազանցապես հայկական էր և այնտեղ իշխում էր հայկական իշխանատուներ:

Հայտնի է, որ մարդկային հասարակությունների ձևավորումը սկզբնապես տեղի է ունեցել տարածքային սկզբունքով («տարածքային սոցիալիզացիա»), երբ գիտակցաբար կամ ենթագիտակցաբար մարդիկ աստիճանաբար կապվել են բնակության տարածքին, ստեղծել ավանդույթներ, կենցաղ և մշակույթ: Աստիճանաբար ձևավորվել է նաև հայրենիքի գիտակցությունը¹⁰¹: Նման իրավիճակ էր Կղարջքում 9-րդ դարի սկզբին, երբ աշխարհագրական այդ ինքնամփոփ միջավայրում սկսվեց նոր հասարակության ձևավորումը: Դրան զուգահեռ՝ պատմական հեռանկարի առումով այնտեղ ձևավորվեց սեփական՝ անկախ ապագայի գիտակցությունը, որը մեծապես կանխորոշում էր

¹⁰¹ St 'u I. Duchecik, Comparative federalism. The territorial dimension of politics, Lanham et. al., 1987, p. 62:

գալիք իրադարձությունները և տվյալ միավորի աշխարհագրական տարածման ուղղությունները:

Ընդհանրապես յուրաքանչյուր քաղաքակրթության կամ քաղաքակրթական լուրջ միջավայրի համար խիստ կարևորվում է պատմության և դրա յուրովի գիտակցման անհրաժեշտությունը: Մեփական անցալի անկրկնելիության գիտակցումն է ծնում ինքնուրույն հանրային-ազգային ինքնագիտակցություն, պատմությամբ են բացատրվում ազգային ինքնուրույնությունն ու յուրահատկությունը՝ քաղաքակրթության գլխավոր բաղադրիչներից երկուսը: Այդ առումով երբեմն առանձին վերցված երկրամասի ազգաբնակչության «պատմական անհատականությունը» սկսում է նույնանալ ազգային ինքնությամբ¹⁰², ինչը և տեղի ունեցավ Կղարջքում:

Պատմության հիմքով յուրաքանչյուր հանրույթի ներկա վիճակի արժևորման համար «Ես իմ անցյալն եմ» գաղափարը բանաձևի նշանակություն ունի¹⁰³: Սակայն պատմության գիտակցությունը տարբեր պատճառներով երբեմն սկսում է տեղի տալ՝ զանազան փոխակերպումների տեսքով: Այս առումով անցյալի կամ պատմության գիտակցությունը Կղարջքի ազգաբնակչության շրջանում զգալի փոխակերպումներ էր կրել: Ի սկզբանե լինելով Մեծ Հայքի մաս՝ դրանից բխող քաղաքակրթական-արժեհամակարգային առանձնահատկություններով, որոնցից ամբողջապես հեռանալը գործնականում անհնար էր («Պատմությունը շրջանցող ճանապարհ չկա. ճանապարհն անցնում է միայն պատմության միջով» (Կ. Յասպերս)¹⁰⁴), միննույն ժամանակ Կղարջքում ծնվել էր Մեծ Հայքից առանձին, յուրովի զարգացման անհրաժեշտության գիտակցությունը, որը կապված էր, մի կողմից, հունական ու վրացական միջավայրերի հետ սերտ շփումների և դավա-

¹⁰² Տե՛ս Գ. Люббе, Историческая идентичность, “Вопросы философии”, 1994, N 4, с. 109-113.

¹⁰³ Տե՛ս J. Sartre, L'etre et le neant. Essai d'ontologie phenomenologique, Paris, 1943, p. 9:

¹⁰⁴ Տե՛ս K. Jaspers, The origin and goal of history, trans. H. Bullock, London, 1953, p. 279:

նանքային հարազատության, իսկ մյուս կողմից՝ այն իրողության հետ, որ հայկական առաքելական դավանանքային միջավայրը օտարել է Կղարջքի հայ քաղկեդոնական բնակչությանը՝ նրան համարելով վրացի, այսինքն՝ առաջին պլանում նկատի ունենալով ոչ թե էթնիկական, այլ դավանանքային սկզբունքը: Այդ իսկ պատճառով՝ օտարված ազգաբնակչությունն իր ապագայի տեսլականի առումով փորձելու էր ստեղծել ու ամրապնդել սեփական միջավայրը, որին ինքնուրույն քաղաքակրթական բովանդակություն հաղորդելու հրամայականը ստիպում էր, մի կողմից, անկախանալ Բագրատունյաց թագավորությունից, իսկ մյուս կողմից՝ սեփական ապագան կապել վրացական միջավայրի հետ: Նման իրականության մեջ Կղարջքի Բագրատունիները սկզբում փորձ են կատարում տիրելու հայկական գահին, սակայն տապալվելով՝ հանգում են սեփական գերիշխանությամբ վրացական թագավորությունը վերականգնելու գաղափարին:

9-րդ դարում իրավիճակն Այսրկովկասում մեծապես տարբերվում էր նախորդ դարում տիրող իրականությունից: Արաբական տիրապետությունն անկում էր ապրում, իսկ Այսրկովկասում աստիճանաբար հզորանում էին տեղական իշխանությունները: Դրանց մեջ իրենց հնարավորություններով և տիրապետած ռեսուրսներով հատկապես աչքի էին ընկնում Բագրատունիները, որոնք վայելում էին Խալիֆայության բարեհաճությունը: Հայոց իշխան Աշոտ Մսակեր Բագրատունին (802-826¹⁰⁵) մեծապես ընդարձակեց իր տիրույթները: Նա շրջահայաց քաղաքական գործիչ էր և բացահայտորեն Խալիֆայության դեմ դուրս գալու փոխարեն խելամտորեն իր տիրույթներին կցեց տարբեր նախարարական տոհմերին պատկանող տարածքները: Խնդիրն այն է, որ 774-775 թթ. արաբական տիրապետության դեմ

¹⁰⁵ Կ. Յուզբաշյանի ճշգրտման համաձայն՝ Աշոտ Մսակերի իշխանության շրջանը սկիզբ է առնում ոչ թե 804 թ., ինչպես ընդունված էր նախկինում (տե՛ս Ա. Тер-Гевондян, Армения и Арабский Халифат, Е., 1977, с.126), այլ 802 թ. (տե՛ս К. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., М., 1988, с. 54):

հայոց ապստամբությունից հետո քաղաքական ասպարեզից հեռացել էին Կամսարականները, իսկ Մամիկոնյանները կորցրել էին իրենց նախկին կշիռը: Աշոտ Բագրատունին կարողացավ տիրել այդ տոհմերին պատկանող Տարոնին, Տայքին, Շիրակին, Աշոցքին¹⁰⁶, ինչպես նաև գնեց Կամսարականներին պատկանող Արշարունիք գավառը, որից հետո իր նստավայրը Դարյունք բերդից տեղափոխեց այնտեղ¹⁰⁷: Արաբ հեղինակները 9-րդ դարի առումով մեկ կապակցության մեջ են հիշատակում Շիրակն ու Տայքը (Սիրաջ-Թայր)¹⁰⁸, որը պայմանավորված էր դրանց՝ Բագրատունիներին պատկանելու իրողությամբ: Բագրատունիները դարձան ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Այսրկովկասի խոշորագույն հողատերերը¹⁰⁹:

Իսկ ահա Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի մահից (826 թ.) հետո արաբները գրավեցին նրա տիրույթները¹¹⁰: Հետագայում նրա որդիները տիրույթներ էին ձեռք բերել Գուգարքի կենտրոնական հատվածում: Ավելին՝ ձևավորելով սեփական իշխանությունները՝ նրանք սկսել էին իշխել միմյանցից անկախ¹¹¹: Մինևույն ժամանակ Կղարջքի Բագրատունիները մտածում էին սեփական իշխանությունների ընդարձակման մասին: Սակայն նման հնարավորությունն արդեն խիստ սահմանափակ էր, քանի որ հայոց իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին սկսել էր բուռն գործունեություն ծավալել՝ սեփական տիրույթ-

¹⁰⁶ Տե՛ս Կղարջան վարդապետ, էջ 83-84, Ասողիկ, էջ 106:

¹⁰⁷ Տե՛ս Կղարջան վարդապետ, էջ 106:

¹⁰⁸ Տե՛ս Ibn Khordādbēh, Kitāb al-masālik wa'l-mamālik.-BGA, p. VI, Lugd. Bat., 1967, p. 122, Ibn al-Fakih al-Hamadani, Kitāb al-buldān.-BGA, p. V, Lugd. Bat., 1967, pp. 290-291, "Kitāb al-a'lāk an-nafisa auctore Abū-Ali Ahmad-ibn-Omar ibn Rosteh et Kitāb al-Buldān auctore Ahmed ibn Abī Jakūb ibn Wādhih al-Kātib Al-Jakūbī".-BGA, p. VII, Lugd. Bat., 1967, p. 364 և այլն: Տե՛ս նաև Ա. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 42:

¹⁰⁹ Տե՛ս Ա. Тер-Гевондян, նշվ. աշխ., էջ 182:

¹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

¹¹¹ Տե՛ս Վ. Կոպալիանի, Բյուզանդիայի և Վրաստանի փոխհարաբերությունների պատմությունից, «Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ», պատմություն, հնագիտություն, արվեստագիտություն, ազգագրություն, 61, 1956, էջ 114:

ները ընդարձակելու համար: Կղարջքի համար դեպի Տայք տանող ճանապարհը փակ էր Աշոտ Մսակերի ժամանակներից սկսած, շուտով փակվեց նաև ճանապարհը դեպի Գուգարք: Դեռևս Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատն էր ցանկացել տիրել Գուգարքի կենտրոնական գավառներին և հասնել Տիդիս¹¹², սակայն ի վերջո ծանր պարտություն էր կրել¹¹³: Իսկ 881 և 888 թթ. հայ-աբխազական բախումների արդյունքում իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին իր տիրույթներին կցեց Գուգարքի կենտրոնական գավառները¹¹⁴:

Այս կապակցությամբ Ջ. Անչաբաձեն կարծիք է հայտնել, թե այդ բախումների մասնակից Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհի գլխավոր հակառակորդների՝ Նասրի փախուստից և նրա հայր Գվարամի մահից (882 թ.) հետո նրանց տիրույթները՝ Ջավախքը, Արտահանը և Տաշիրքը, անցան Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհին, քանի որ հենց նա ստանձնեց գլխավոր դերակատարությունը Կղարջքի կուրապաղատությունում¹¹⁵: Նման պնդումը քննություն չի բռնում, քանի որ նրանց հողերը մեծավ մասամբ անցել էին իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն, որը վրացական աղբյուրներում արդեն հիշատակված էր որպես թագավոր¹¹⁶:

Ս. Երեմյանը թեկանորեն հավանական է համարում, որ Ատրներսեհին էին անցել Արտահանն ու Ջավախքը¹¹⁷, սակայն նրա

¹¹² Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83:

¹¹³ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 32.

¹¹⁴ Տե՛ս Ա. Եղիազարեան, Հայ-աբխազական պատերազմները Թ դ. 80-ական թուականներին և Կղարջքի կուրապաղատությունը, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 2009, էջ 182-192:

¹¹⁵ Տե՛ս З. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.), Сухуми, 1959, с. 124-125.

¹¹⁶ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, մաս Ա, թարգմ. Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Մկրտումյանի, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1989, N 9, էջ 63, Вахушти Багратиони, История царства Грузинского, перевод Н. Накашидзе, Тб., 1976, с. 187 :

¹¹⁷ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, «Ն. Մառի անվան կաբինետի աշխատություններ», Ե., 1947, N 2, էջ 110:

կասկածը տեղին է: Դավիթի որդի Սմբատը պահպանել է մի տեղեկություն, որը հստակ կերպով ցույց է տալիս, որ Նասրի մահից հետո նրա տիրույթները չեն անցել Ատրնեբսեհին: Պատմիչը հաղորդում է բառացիորեն հետևյալը. «...Սպանվեց Նասրը, իսկ Նասրի տիրույթները խլեցին այլ իշխաններ»¹¹⁸:

Ձ. Անչաբաձեն կարծում է նաև, որ Աշոտ Բագրատունին տիրել է Վիրքին, որի պատճառով վրացական աղբյուրում հիշատակվում է որպես «հայոց և վրաց իշխանաց իշխան»¹¹⁹: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ իր թագավորության շրջանում Աշոտ Ա-ն «գաղխատրոյ՞ բնակիչսն Գուգարաց... առհասարակ ընդ ձեռամբ նուաճեր՝ ի բաց ի նոցանէ հերքելով զաւագակութիւն մարդադաւութեան, և իբրև օրինաւորս և հլուս զամենեսեան կազմեր, և առաջնորդս և իշխանս նոցա կացուցաներ»¹²⁰: Այս հաղորդումը ցույց է տալիս, որ Գուգարքի մեծ մասը միացվել էր Աշոտ Ա-ի արքունի տիրույթներին: Դատելով Վախուշտ Բագրատիոնի և «Քարթլիի մատյանի» տեղեկություններից՝ իր տիրույթների մեծ մասը Գվարամը նախկինում ստացել էր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուց, քանի որ ամուսնացած էր նրա քրոջ հետ¹²¹: Պարզից էլ պարզ է, որ Գվարամի և Նասրի մահից հետո Աշոտը տիրելու էր նրանց հողերին: Գուգարքի կենտրոնական գավառների վրայով Կղարջքի կուրապաղատության՝ դեպի Տփղիս ընդարձակվելն այդուհետ դարձավ անհնարին: Այսուհետ դեպի Վիրք ճանապարհն «անցնում էր» միմիայն Սամցխեով, որի վրա էլ շուտով, ինչպես կտեսնենք, կենտրոնացավ Կղարջքի կուրապաղատների ուշադրությունը: Ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ 876 թ. Գուգարքի Թռեղք գավառում հաստատվել էր Լիպարիտ Բաղվաշ իշխանը: Նա վայելում էր Աշոտ Ա-ի հովանավորությունը, որի ապացույցն է այն, որ նա մասնակ-

¹¹⁸ Сумбат Давитис-дзе, с. 33-34.

¹¹⁹ Տե՛ս 3. Анчабадзе, նշվ. աշխ., с.125.

¹²⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 444:

¹²¹ Տե՛ս 3. Вахушти Багратиони, с. 187, Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 63:

ցեց 9-րդ դարի 80-ական թվականներին տեղի ունեցած հայ-աբխազական պատերազմներին՝ Աշոտ Ա-ի կողմում¹²²:

Հայտնի է, որ Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի որդի Ատրներսեհի որդի Գուրգենը 881 թ. մարտնչում էր Կղարջքի Ատրներսեհ կուրապաղատի և նրա հովանավոր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու դեմ՝ միանալով Կղարջքի Բագրատունիներից Գվարամ ու Նասր Բագրատունիների և աբխազաց թագավորի դաշինքին¹²³: Նմանատիպ երկրորդ հակամարտության ժամանակ, որը տեղի ունեցավ 888 թ.՝ արդեն Աշոտ Ա-ի գահակալության շրջանում, Գուրգենը միացավ հակառակորդ դաշինքին¹²⁴: Ըստ Դավիթի որդի Սմբատի՝ Գուրգենը Տայքի Կալմախ ամրոցից տեղափոխվել էր Շավշք և Արտահան: Գուրգենը թշնամացավ Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհի հետ և ճակատամարտեց նրա դեմ, սակայն 891 թ. Արտահանում նա պարտվեց և սպանվեց¹²⁵: Բայց վերջինիս ժառանգները, ինչպես ցույց կտանք ստորև, ընդարձակ գործունեություն էին ծավալում՝ կարևոր դերակատարություն ստանձնելով վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացում:

Ստեղծված իրավիճակում Կղարջքի կուրապաղատությունում անհրաժեշտաբար պետք է սկսեր ձևավորվել սեփական ապագայի տեսլականը, քանի որ վերջինս աստիճանաբար այնքան էր զատվել հայկական իրականությունից, որ ձգտում էր անկախության: Սկզբում Կղարջքի կուրապաղատների նկրտումները գերազանցում էին սեփական հնարավորությունները: Խնդիրն այն է, որ նրանք գերիշխանության էին ձգտում Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միջավայրում: Ապագայում հաջողության հասնելու համար նախապես Կղարջքում անհրաժեշտ էր ձևավորել միանգամայն ինքնուրույն միջավայր, որն էլ

¹²² Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 63-66:

¹²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64:

¹²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 65:

¹²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64-65: Տե՛ս նաև Сумбат Давитис-дзе, с. 34:

իրականացվեց քաղկեդոնական եկեղեցաշինությանը զարկ տալու ճանապարհով: Աշոտ կուրապաղատի իշխանության շրջանից սկսած (8-րդ դ. վերջ-826)՝ լայն ծավալներ է ընդունում եկեղեցիների և վանքերի շինարարությունը, որի սկզբնավորողն այնուհետև տեղի հոգևոր առաջնորդի դերը ստանձնած Գրիգոր Խանձթեցին էր (759-861): Աշոտ կուրապաղատն իր իշխաններից մեկի միջոցով իմացավ Գրիգոր Խանձթեցու մասին¹²⁶, իր մոտ հրավիրեց նրան, զրուցեց, որից հետո խորությամբ ըմբռնեց նրա դերակատարությունը Կղարջքի կուրապաղատության ապագայի տեսլականի հարցում: Գրիգոր Խանձթեցին ստացավ բարեբեր վայրեր, այդ թվում՝ Շատրեբդի շրջանը¹²⁷: Այնուհետև Կղարջքի կուրապաղատը սկսեց հովանավորել Գրիգոր Խանձթեցու կողմից սկսված եկեղեցաշինությունը¹²⁸, որը վրացական պատմագիտության մեջ կոչվում է եկեղեցական գաղութացում¹²⁹: Ավելին՝ կարծիք է հայտնվել, որ եկեղեցաշինությունը Կղարջքում ուներ ոչ միայն տեղական, այլև համավրացական նշանակություն¹³⁰: Եկեղեցին, ամրապնդելով սեփական իշխանությունը, փորձ է կատարում խլելու աշխարհիկ իշխանությունը և զգալի հաջողություններ է արձանագրում¹³¹:

Կղարջքի Բագրատունիները քաղկեդոնական բուռն եկեղեցաշինության հնարավորություն ստացան այն պատճառով, որ 9-րդ դարում Շիրակի Բագրատունիներն այնքան էլ ուշադրություն չէին դարձնում դավանանքային հարցերին: Թեև Տայքը կցված էր Բագրատունյաց տիրույթներին, այնտեղ քաղկեդոնականները հնարավորություն

¹²⁶ Տե՛ս Գեորգիյ Մերչուլե, *ղ. X*:

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, *զլ. XI*:

¹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, *զլ. X*:

¹²⁹ Տե՛ս Ն. Վաչնաձե, Մերապիոն Զարգմեցու վարքը՝ որպես պատմական սկզբնաղբյուր, *Թբ.*, 1975, էջ 199 (վրացերեն): Տե՛ս նաև «Очерки истории Грузии», *т. II, гл. VI, § 4*.

¹³⁰ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Լիպարիտ գորավարը և նրա նախորդները, էջ 108:

¹³¹ Տե՛ս Մ. Լորդկիպանիձե, Ավատատիրական Վրաստանի քաղաքական միավորումները (IX-Xդդ.), *Թբ.*, 1963, էջ 262-268 (վրացերեն):

էին ստացել գործելու ազատորեն: Վարդան վարդապետը հաղորդում է, որ «Սահակ Մռուտն կոչեցեալ, որ եպիսկոպոս էր Տայոց ի յԱշունքն, և հալածեալ անտի վասն հաւատոց (իմա՛ դավանանքի – Ա. Ե.), եկն ի Հայս առ Աշոտ (իմա՛ Աշոտ իշխանաց իշխան – Ա. Ե.)¹³²: Դա տեղի էր ունեցել 876 թ. ոչ շատ առաջ, երբ Աշոտ Բագրատունին վաղուց արդեն Խալիֆայության կողմից ճանաչվել էր որպէս Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների իշխանաց իշխան¹³³: Պետք է եզրակացնել, որ այդ ժամանակ Տայքում քաղկեդոնականներն այնքան էին գորեղացել, որ դավանանքի պատճառով այնտեղից կարողացել էին հալածել Աշունքի (Օշկ) եպիսկոպոսին: Թերևս այդ ժամանակներից էլ սկսվել էր Աշունքի վանքի քաղկեդոնականացման գործընթացը: Բագրատունյաց հզորացման շրջանում այս գործընթացը դադարել էր, և մինչև Սմբատ Ա-ի մահը քաղկեդոնականները Տայքում ակտիվություն չէին ցուցաբերում: 10-րդ դարի կեսերին միայն Բագրատունիներն այնտեղ սկսում են լայն եկեղեցաշինական աշխատանքներ իրականացնել¹³⁴: Նույն պատճառով Գրիգոր Խանձթեցու գործունեության շրջանում քաղկեդոնիկ եկեղեցու կողմից ձեռնարկվել է նաև հայոց իշխան Աշոտ Մսակերին քաղկեդոնական դավանանքի հետևորդ դարձնելու փորձ: Նրա միջոցով հնարավոր էր լինելու քաղկեդոնականությունը տարածել ողջ Հայաստանում: Դատելով Մխիթար Այրիվանեցու և Վարդան վարդապետի տեղեկություններից՝ քաղկեդոնականներն իրենց նպատակների մեջ որոշ հաջողության հասել էին, սակայն Միջագետքից ժամանած մի միաբնակ վանական դավանաբանական վեճում հաղթեց քաղկեդոնիկ հոգևորականին: Դրանից հետո Աշոտ Մսակերը վերջինիս վտարեց երկրից¹³⁵:

¹³² Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 91:

¹³³ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 136:

¹³⁴ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 33 և այդուհետ:

¹³⁵ Տե՛ս «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց», ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 53, Վարդան վարդապետ, էջ 84:

Գրիգոր Խանձթեցու ղեկավարությամբ Կղարջքի կուրապաղատությունում կառուցվել ու վերակառուցվել են տասնյակ վանքեր ու եկեղեցիներ¹³⁶: Ըստ որում, երբ Գրիգոր Խանձթեցին եկավ Կղարջք, այնտեղ միակ գործող եկեղեցին Օպիզան էր¹³⁷: Դատելով նրա ղեկավարությամբ հիմնված վանքերի և եկեղեցիների աշխարհագրությունից՝ վերջինս ընդգրկում էր միայն Կղարջքը: Այդ իսկ պատճառով նրան ուզում էին կարգել միայն Կղարջքի վանքերի և եկեղեցիների (Խանձթա, Շատբերդ, Միջնաձոր և այլն) հոգևոր առաջնորդ: Վիճակն այդպիսին էր նաև Բագարատ կուրապաղատի (826-876) որդու՝ Դավիթի օրոք (876-881), երբ կառուցվեց Խանձթայի քարե եկեղեցին¹³⁸: Այդ ժամանակ գտնվելով Աբխազաց թագավորությունում և թագավորին նկարագրելով Կղարջքի վանքերն ու եկեղեցիները՝ Գրիգոր Խանձթեցին մասնավորապես պատմում է, որ դրանք մի կողմից սահմանակցում են Աբխազաց թագավորությանը՝ Մոսքական լեռների շրջանում ձգվող Ղադո լեռնապարով, իսկ մյուս կողմից շրջապատված են Շավշքի գետերով: Ընդհանրապես, Գեորգի Մերչուլի կողմից Գրիգոր Խանձթեցու կառուցած կամ վերակառուցված վանքերին ու եկեղեցիներին տրված «Կղարջքի մենաստաններ» անվանումն արդեն իսկ խոսում է այն բանի օգտին, որ դրանք բոլորը գտնվում էին Կղարջքում¹³⁹: Հարկ է նշել, որ Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանության սահմանները պետք է նույնական լինեին Կղարջքի կուրապաղատության սահմաններին, քանի որ նրան գործունեության հնարավորություն էր տրվել Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի կողմից: Դատելով վրաց պատմիչ Դավթի որդի Սմբատի տեղեկություններից, Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի իշխանությունն ընդգրկում էր Կղարջքը, Շավշքը և Նիզալը¹⁴⁰: Ուսումնասիրողներն արդեն ցույց են տրվել, որ Աշոտ կու-

¹³⁶ Տե՛ս Գեորգի Մերչուլե, գլ. V, IX:

¹³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. VII:

¹³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XXVIII:

¹³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XXII:

¹⁴⁰ Տե՛ս Սումբատ Դավիթի-ձե, ս. 31-32:

րապաղատի իշխանությունը տարածվում էր միայն, այսպես կոչված, «մեծ» Կղարջքում¹⁴¹: Մինչդեռ վրաց պատմաբաններից ոմանք, չնայած վրացական աղբյուրի վերոհիշյալ տեղեկություններին, փորձում են ապացուցել, որ Աշոտ կուրապաղատի տիրույթների մեջ էին մտնում Շավշքը, Կղարջքը, Նիգալը, Ագարը (Աճարա), Տայքը, Սամցխեն, Ջավախքը և Արտահանը¹⁴²: Մյուս կողմից, արձանագրելով, որ Աշոտ կուրապաղատի մահից հետո նրա տիրույթները գրավվեցին արաբների կողմից¹⁴³, այնուհետ կարծիք են հայտնում, որ դրանք բաժանվել են երկու մասի՝ Կղարջք և Տայք¹⁴⁴: Ի դեպ, Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատության թարգմանիչ Ե. Յագարեիշվիլին կարծիք է հայտնել, որ Ատրնեբսենն իշխում էր ոչ թե Կղարջքում, այլ Տայքում¹⁴⁵: Հետևաբար ստացվում է, որ թագի է արժանացել Բագրատունիների ոչ թե Կղարջքի, այլ Տայքի ճյուղը¹⁴⁶: Սակայն վերոհիշյալ տեսակետերը չեն հիմնավորվում հատկապես՝ վրացական աղբյուրների տեղեկություններով: Գրիգոր Խանձթեցու և նրա մերձավորների կողմից կառուցված կամ վերակառուցված եկեղեցիների թվում բացառություն էր կազմում միայն Իշխանի եկեղեցին, որը գտնվում էր Տայքում: Ըստ Գեորգի Մերչուլի՝ այն վերակառուցել է Գրիգոր Խանձթեցու շրջապա-

¹⁴¹ Տե՛ս 3. Մարկուարտ, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, ծանօթութիւններով, գրեց պրոֆ. դկտ. 3. Մարկուարտ, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913, էջ 138, Ն. Արոնց, Երկեր, հ. Ա, Ե., 2006, էջ 504:

¹⁴² Տե՛ս Դ. Մուսխելիշվիլի, Վրաստանի պատմական աշխարհագրության հիմնական հարցերը, գիրք 1, Թբ., 1977, գլ. II, § 6 (վրացերէն):

¹⁴³ Տե՛ս Очерки истории Грузии, т. II, гл. VI, § 4.

¹⁴⁴ Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմություն, հ. II, Թբ., 1965, էջ 111 (վրացերէն):

¹⁴⁵ Տե՛ս «Հովհաննես Դրասխանակերտցու տեղեկությունները Վրաստանի մասին», հայերեն տեքստը վրացերէն թարգմանությամբ, ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով հրատ. Ե. Յագարեիշվիլին, Թբ., 1965, էջ 0121-0123: Նույնը Տե՛ս Շ. Բաղրիձե, «Քարթվելական թագավորության» քաղաքական համակարգի պատմությունից, «Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ», պատմություն, հնագիտություն, արվեստագիտություն, ազգագրություն, 113, Թբ., 1965, էջ 223-224 (վրացերէն):

¹⁴⁶ Տե՛ս Փ. Ինդրոկվա, Գեորգի Մերչուլե, Թբ., 1954, էջ 127 (վրացերէն), Դ. Մուսխելիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 174:

տի հոգևորականներից Սաբանի կողմից¹⁴⁷: Վերջինս, հաստատվելով Իշխանի եկեղեցում, դադարեց ենթարկվել Կղարջքի կուրապաղատին: Երբ Բագարատ կուրապաղատն իր մոտ հրավիրեց Սաբանին, նա չգնաց, իսկ երբ գնաց Գրիգոր Խանձթեցու հրավերով, կուրապաղատի հարցին, թե ինչու չընդունեց իր հրավերը, պատասխանեց, որ ենթարկվում է միայն Հիսուս Քրիստոսին¹⁴⁸: Վերոհիշյալից պարզ է, որ Իշխանի եկեղեցու ընդգրկած տարածքը ենթակա չէր Կղարջքի կուրապաղատին, և, չնայած Սաբանն ի սկզբանե դուրս էր եկել Կղարջքից, հայտնվելով Տայքում, դադարեց ենթարկվել Կղարջքի կուրապաղատին: Ինչ վերաբերում է Գրիգոր Խանձթեցու հրավերին արձագանքելուն, ապա դա հետևանք էր այն բանի, որ Սաբանը շարունակում էր ընդունել վերջինիս հոգևոր ավագությունը: Այդ դեպքից հետո Բագարատ կուրապաղատը Գրիգորի և Սաբանի հետ ինքն այցելեց Իշխան: Հետագայում Սաբանը դարձավ Իշխանի եպիսկոպոս¹⁴⁹: Պատճառն այն իրողությունն էր, որ Տայքը մտնում էր Շիրակի Բագրատունիների տիրույթների մեջ, ուստի Իշխանի եկեղեցում հաստատված Սաբանը ենթարկվում էր նրանց, սակայն լինելով քաղկեդոնական՝ ընդունում էր Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությունը:

Պետք է նշել, որ դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Գրիգոր Խանձթեցին սկզբնապես իրավասու էր համարվում միայն այն վանքերի և եկեղեցիների նկատմամբ, որոնք կառուցվել կամ վերակառուցվել էին իր հովվապետության օրոք: Այսպես՝ նա Օպիզայի վանքն ու նրա քահանային համարում էր իրեն ոչ ենթակա¹⁵⁰: Այդ իրողությունը թերևս բխում էր նրանից, որ Աշոտ կուրապաղատից հետո, երբ նրա երեք որդիները ստեղծեցին իրենց սեփական իշխանությունները¹⁵¹, վերջիններից Գվարամ Բագրատունին, որը տիրում էր այդ

¹⁴⁷ Տե՛ս Գեորգի Մերչուլե, գլ. V.

¹⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XIV, XXVI:

¹⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XXVI:

¹⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XXXIV:

¹⁵¹ Տե՛ս Գ. Վախտի Բագրատիոնի, ս. 187:

վանքի շրջակա տարածքներին, հաշվի չէր նստում Կղարջքի հոգևորականների հետ¹⁵²:

Կղարջքի կուրապաղատությունը Գրիգոր Խանձթեցու միջոցով շուտով փորձ կատարեց տարածելու սեփական եկեղեցու հոգևոր իշխանությունը Աբխազաց թագավորությունում: Այդ նպատակով արխազաց թագավորի մոտ ուղարկվեց Գրիգոր Խանձթեցին: Աբխազաց թագավորը ընդունեց Գրիգոր Խանձթեցուն, որը նույնիսկ եկեղեցի հիմնեց այնտեղ¹⁵³: Սակայն 881 և 888 թթ. բախումների ընթացքում ձևավորված այդ բարենպաստ իրավիճակը փոխվեց:

Եթե ընդհանրացնենք Կղարջքի կուրապաղատության ընդարձակման միտումները 9-րդ դարում, կարող ենք արձանագրել, որ հատկորեն ընդգծվում է տարածման տեսլականը դեպի Վիրք, մինևույն ժամանակ փորձ է կատարվում ազդեցություն ձեռք բերելու նույն դավանանքն ունեցող Աբխազաց թագավորությունում: Սակայն 9-րդ դարի երկրորդ կեսին Վիրքին տիրելու համար պայքար է սկսվում Շիրակի Բագրատունիների և Աբխազաց թագավորության միջև, որի ընթացքում Կղարջքի Բագրատունիները բաժանվում են երկու ճամբարների: Աբխազաց թագավորին են միանում Գվարամ և Նասր Բագրատունիները, իսկ բուն Կղարջքի տերերը հայտնվում են իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու ճամբարում: Այդ իսկ պատճառով Գրիգոր Խանձթեցու այցելությունից հետո Աբխազաց թագավորությունում ստեղծված բարենպաստ իրավիճակը փոխվում է: 888 թ. բախման ժամանակ Աշոտ Ա թագավորը ջախջախիչ հարված է հասցնում Աբխազաց թագավորությանը, որն ընդունում է հայոց թագավորի գերիշխանությունը: Կղարջքի Բագրատունիների միջավայրում հաղթանակի է հասնում Ատրնեբսեհ Բագրատունին, որն այդուհետ հակադրվում է արխազաց թագավորին Վիրքին տիրելու պայքարում:

¹⁵² Տե՛ս Գեորգիյ Մերչուլե, գլ. XLII:

¹⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. XIX-XXII:

2.2. Կղարջքի հոգևոր իշխանության մասնակի տարածումը Սամցխեում

Կղարջքում ծավալված եկեղեցաշինական աշխատանքներից հետո ստեղծվեց հոգևորականները, ոչ առանց աշխարհիկ իշխանության համաձայնության, սկսում են իրենց հոգևոր իշխանությունը տարածել հարևան Սամցխեում: Այնտեղ 860-ական թթ. հատուկ այդ նպատակով ուղարկվում է Սերապիոն Ջարգմեցին՝ հոգևորականների մեծ խմբով:

Սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ հայոց 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Կղարջքում հաստատված Վասակ Բագրատունու որդի Ատրներսեհը տիրում էր, ի թիվս այլ շրջանների, նաև Սամցխեին¹⁵⁴, բայց վերջինս դուրս էր մնացել նրա որդի Աշոտ կուրապաղատի տիրություններից¹⁵⁵: Սակայն Վախուշտ Բագրատիոնը, անդրադառնալով նրա որդիների տիրություններին, մասնավորապես Սամցխեին հիշատակում է որպես Բագրատի տիրություն¹⁵⁶: Մյուս կողմից, հայտնի է, որ Սամցխեում գտնվող երեք բերդ, որոնք սահմանակից էին Աբխազաց թագավորությանը, կառուցվել էին Գվարամ Բագրատունու կողմից¹⁵⁷: Կարելի է բխեցնել, որ Սամցխեի՝ Աբխազաց թագավորությանը հարևան մի հատվածը վերոհիշյալ երեք բերդերով, մտնում էր Գվարամ Բագրատունու տիրությունների մեջ: Դա այն ժամանակաշրջանն է, երբ Կղարջքի Բագրատունիների շրջանում հաստատվում էին այնպիսի անլուծելի խնդիրներ, որոնք ի վերջո հանգեցրին բախման: Այդ իսկ պատճառով, երբ Գվարամը Ջավախքում եկեղեցական ժողով գումարեց՝ քննարկելու Վիրքի կաթողիկոս դարձած Արսենի խնդիրը, Կղարջքից որևէ հոգևորական չհրավիրեց: Միևնույն ժամանակ ժողովին հրավիրվել էին Սամցխեի հոգևորականները, որոնք նույնպես

¹⁵⁴ Տե՛ս Գարթլիի մատյան, Ա, էջ 62:

¹⁵⁵ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 31:

¹⁵⁶ Տե՛ս Գարթլիի մատյան, Ա, էջ 187:

¹⁵⁷ Տե՛ս Գարթլիի մատյան, Ա, էջ 65, Вахушти Багратиони, с. 187-188:

դժգոհ էին Արսենի կաթողիկոս դառնալու փաստից¹⁵⁸: Պետք է նշել նաև, որ, երբ Գվարամի որդի Նասրը 888 թ. արխագների օգնությամբ եկավ Սամցխե, այնտեղ մեծ գորք հավաքեց¹⁵⁹: Տվյալ իրողության մեջ, անկասկած, մեծ դեր էր խաղացել այն, որ Սամցխեի մի հատվածը պատկանել էր Գվարամին: Ավելին, էթե քննության առնենք Սամցխե մտած Կղարջքի հոգևորականների խիստ զգուշավորությունը, կարող ենք արձանագրել, որ Սամցխեում աստիճանաբար հաստատվել էր Գվարամի գերիշխանությունը:

Ըստ Վասիլ Զարգմեցու՝ Սամցխեի տարբեր շրջաններում Կղարջքի հոգևորականներին թշնամաբար էին ընդունում և արտաքսում իրենց երկրամասերից¹⁶⁰: Սակայն Սամցխեի իշխաններից Գեորգի Չորչանեցին նրանց իր իշխանության մեջ ազատ գործելու հնարավորություն տվեց¹⁶¹:

Վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ Սամցխեն ամբողջությամբ Բագարատի տիրույթների մեջ չէր մտնում: Գեորգի Չորչանեցու իշխանությունը, դատելով վերոասացյալից, ընդհանրապես Կղարջքի կուրապաղատներից և ոչ մեկին ենթակա չէր: Խնդիրն այն է, որ, էթե այդ իշխանությունը ենթակա լիներ Բագարատ Բագրատունուն, ապա նա պարզապես տեղի բնակչությանը կպարտադրեր Կղարջքի հոգևոր իշխանությունը: Իսկ էթե ենթակա լիներ Գվարամ Բագրատունուն, ապա այնտեղ Կղարջքի հոգևորականներին պարզապես չէին ընդունի: Մինչդեռ, Գեորգի Չորչանեցին, տեղեկանալով Կղարջքի հոգևորականների Սամցխեում գտնվելու մասին, ինքը նրանց հրավիրեց իր մոտ: Նա այդ արեց զուտ հոգևոր իմաստով և ոչ թե ընդունելով Կղարջքի Բագրատունիների իշխանությունը: Ինչպես տեսանք, Գվարամ Բագրատունին, որը տիրում էր Սամցխեի որոշ հատվածների,

¹⁵⁸ Տե՛ս Գեորգի Մերչուլե, գլ. XLII:

¹⁵⁹ Տե՛ս Սումբատ Դավիտիս-ձե, ս. 33:

¹⁶⁰ Տե՛ս Վասիլի Զարմելի, *Житие Серапиона Зарзмели, "Древнегрузинская литература (V-XVIII вв.)"*, тексты, сост. Л. Менабде, пер. с груз., Тб., 1987, гл. V:

¹⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, գլ. VI-VII:

հակադրվում էր Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությանը: Կարծում ենք, որ Սամցխեում գտնվող այն իշխանությունը ևս, որտեղից վտարեցին Սերապիոն Ջարգվեցուն, կա՛մ անկախ իշխանություն էր և կա՛մ էլ ենթակա էր Գվարամ Բագրատունուն: Այսպիսով՝ Կղարջքի կուրապաղատության հոգևոր իշխանության հաստատումը Սամցխեում ամբողջական չեղավ:

Երբ քաղաքական թատերաբեմից հեռացան Գվարամ Բագրատունին և նրա որդի Նսարը, Սամցխեում նրանց տիրոյթները, ամենայն հավանականությամբ, անցան կամ Կղարջքի Ատրներսեհ Բագրատունի իշխանին և կամ Սամցխեի մյուս իշխանություններին: Առավել հավանական է երկրորդ հնարավորությունը, քանի որ Սամցխեի իշխանությունները պահպանեցին իրենց ինքնուրույնությունը նաև հետագայում: 10-րդ դարի 40-ական թթ.՝ հայոց Աբաս թագավորի օրոք, Սամցխեն հանդես է գալիս որպես առանձին թագավորություն: Արաբ աշխարհագրագետ Մասուդին, որ եղել է Հայաստանում, մասնավորապես տեղեկացնում է. «Ջուրգանների (իմա՛ վրաց – Ա. Ե.) թագավորության կողքին գտնվում է Սամսախի (իմա՛ Սամցխե – Ա. Ե.) կոչվող թագավորությունը: Բնակչությունը խառն է՝ քրիստոնյա և հեթանոս»¹⁶²: Հեղինակը Սամցխեի թագավորությունը հիշատակում է Կղարջքի թագավորությունից առանձին, իսկ ինչ վերաբերում է բնակչության՝ քրիստոնյա և հեթանոս լինելու իրողությանը, ապա այն կարելի է հասկանալ ինչպես բառի բուն իմաստով, այնպես էլ որպես հայադավան և քաղկեդոնական բնակչության առկայության վկայություն, քանի որ վերջիններս միմյանց հաճախ պարզապես կոչում էին «հերետիկոս», «անհավատ» և այլն:

¹⁶² Al-Mas'ūdī, I, էջ 204: Հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Աբու ալ-Հասան Ալի իբն ալ-Հուսայն իբն Ալի ալ-Մասուդի, Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր («Մուրուջ ազ-զահաբ վա մաադին ալ-ջավահիր»), Ցուցումների և դիտարկումների գիրք («Քիթաբ ատ-տանբիհ վալ-իշրաֆ»), Հատվածներ Հայաստանի, Կովկասյան լեռների և հարևան երկրների մասին, արաբերեն բնագրերից թարգմանությունը, Մասուդիի կենսագրությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ս. Եղիազարյանի, Ե., 2007, էջ 32:

2.3. Ատրներսեհ Բագրատունու նկրտումները Այսրկովկասի քաղկեղոնական միջավայրի և հայոց գահի նկատմամբ

881 թ. Կղարջքի կուրապաղատ էր դարձել Ատրներսեհ Բագրատունին, որը վայելում էր իշխանաց իշխան Աշոտի հովանավորությունը: Նրա հիմնական թիրախը Այսրկովկասի քաղկեղոնականների մեջ գերիշխանության հասնելն էր այն հեռանկարով, որ դրանք պետք է միավորվեին մի թագավորության մեջ՝ Բագրատունիների գլխավորությամբ: Հարկ է նշել, որ նման նկրտումներ նրանց ներշնչել էին հայոց արքաները՝ նրան հռչակելով մի կողմից «վրաց իշխան» և այնուհետև «վրաց թագավոր», իսկ մյուս կողմից՝ վերապահելով հայոց թագավորության աստիճանակարգում երկրորդ տեղը: Էական է նաև այն, որ չնայած վերոհիշյալին՝ Սմբատ Ա-ն իր արքայական տիտղոսաշարքում, բացի «հայոց թագավոր» ու «Տիեզերակալ» տիտղոսների, իրեն էր վերապահում նաև «թագավոր վրաց» տիտղոսը, որը հավանական կասկած էր առաջացնում առ այն, որ Ատրներսեհին տրված «թագավոր վրաց» կոչումը ոչ միայն ժառանգական չէ, այլև աշխարհագրական ընդգրկման առումով չէր կարող վերաբերել Այսրկովկասի ողջ քաղկեղոնական միջավայրին: Ինչ վերաբերում է հայոց թագավորության աստիճանակարգում ստացած երկրորդ տեղին, ապա պետք է նշել, որ Ատրներսեհը Սմբատի թագադրման շրջանում իրականացրել էր Բագրատունիների հինավուրց թագադիր ասպետի գործառույթը, որով էլ թերևս պայմանավորում էր նրա տեղը հայոց թագավորության մեջ: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, երբ վախճանվեց Աշոտ Ա-ն, Սմբատը ներկա չգտնվեց թաղմանը, քանի որ գտնվում էր Գուգարքում¹⁶³: Իմանալով այդ մասին՝ Սմբատը գալիս է Երազավորս, որտեղ նրան այցելում է վրաց (իմա՝ Կղարջքի) մեծ իշխան Ատրներսեհը¹⁶⁴:

¹⁶³ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 446:

¹⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Վանանդի կողմերում իշխում էր Աշոտի եղբայր Աբասը, որ ձգտում էր թագավոր դառնալ: Աբասը ձերբակալում է Ատրներսեհին և պահանջում. «Տացէ ինձ այսրէն Ատրներսեհ գերկու ամրոցսն, զոր յափշտակեալ իսկ է ի ձեռաց Գուրգենայ քեռառն իմոյ, և զԴաւիթ զորդի իւր գրաւական ինձ յայսմհետէ»¹⁶⁵, բայց ստանալով պահանջածը՝ չի կատարում իր խոստումը: Սակայն Սմբատը հարձակվում է նրա վրա և ազատում Ատրներսեհին, իսկ ոստիկան Աֆշինը Սմբատին է մատուցում թագը՝ Ատրներսեհի միջոցով¹⁶⁶: Սմբատ Ա-ին հնազանդվում են թե՛ Ատրներսեհ կուրոպաղատը և թե՛ նրա համախոհները, իսկ ով չի հնազանդվում, նվաճվում է զենքի ուժով: Այնուհետև Հովհաննես Դրասխանակերտցին Կղարջքը ներկայացնում է Սմբատ Ա-ի թագավորության կազմում¹⁶⁷:

Երկար ժամանակ, չնայած Սմբատ Ա-ի կրած դժվարություններին Ատրպատականի ամիրայության դեմ մղվող պայքարում, Ատրներսեհը հավատարիմ էր մնացել նրան, որի համար Սմբատը նրան կարգում է վրաց թագավոր¹⁶⁸: Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղոր-

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 446-447:

¹⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 448:

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 457:

¹⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 471: Մ. Բրոսսեն, Ս. Երեմյանը, Ի. Ջավախիշվիլին և Կ. Թումանովն Ատրներսեհի՝ թագավոր դառնալը թվագրում են 888 թ.: Տե՛ս M. Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, St.-Petersbourg, 1849, pp. 273-279, С. Еремян, *Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке*, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1971, N 3, с. 5, ծանոթ. 7, Ի. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմություն, II, Թբ., 1965, էջ 111 (վրացերեն), С. Toumanoff, *The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century*. "Le Museon", LXXIV, Louvain, 1961, pp. 21-25), իսկ Մ. Չամչյանցը, Հ. Մարկվարտը, Ն. Ադոնցը, Ե. Թաղաշվիլին, Ե. Ցաղարեիշվիլին և Մ. Ճանաշյանը կարծում են, որ Ատրներսեհի թագադրությունը տեղի է ունեցել 899 թ.: Տե՛ս Չամչեանց Մ., Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ 1784, հ. Բ., Վենետիկ, 1785, էջ 727, Յ. Մարկուարտ, նշվ. աշխ., էջ 148 (ներդիր), Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 501, "Жизнь и известия о Багратионах, царях наших грузинских, откуда они явились в эту страну, или с какого времени владеют они царством Грузинским, которое написал Сумбат, сын Давида", пер. Е. Такайшвили, տե՛ս "Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа", вып. XXVIII, Тифлис, 1900, с. 83, «Հովհաննես

դում է, որ Սմբատ Ա-ն «կացուցանէ գնա (իմա՝ Ատրնէրսեհին – Ա. Ե.) թագաւոր Վրաց աշխարհին (իմա՝ Կղարջքի – Ա. Ե.) և երկրորդ իւրոյ տէրութեանն գնա հաստատե՛»¹⁶⁹: Վրաց պատմիչ Դավթի որդի Սմբատը տեղեկացնում է, որ Դավթի կուրապաղատի որդի Ատրնէրսեհին վրաց թագավոր կարգեցին 888 թ. տեղի ունեցած դեպքերից հետո¹⁷⁰: Ստեփաննոս Օրբէլյանը հավաստում է, որ երբ հայոց թագավորության մասնատման համար դուռ բացեցին Արծրունիները և թագ ստացան Ատրպատականի ամիրայից¹⁷¹, թագավոր դարձավ նաև Ատրնէրսեհ Բագրատունի իշխանը, որից հետո «թագ կապեաց և Աղուանին Համամ»¹⁷²:

Վրացական պատմագիտության մեջ զարգացվել է այն միտքը, որ Կղարջքի կուրապաղատները հանդիսացել են Բյուզանդիայի վասալները: Ատրնէրսեհի թագավոր դառնալն էլ, քանի որ նա միաժամանակ և՛ թագավոր էր, և՛ կուրապաղատ, բխեցվում է այդ իրողությունից¹⁷³: Ն. Գուրգենիձեն, անդրադառնալով Ատրնէրսեհ Բագրատունու թագադրության հարցին, կարծիք է հայտնել, որ 888 թ. նա հռչակվել է որ-

Դրասխանակերտցու տեղեկությունները Վրաստանի մասին», հայերեն տեքստը վրացերեն թարգմանությամբ, ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով հրատ. Ե. Յագարեիշվիլին, Թբ., 1965, էջ 0121-0122 (վրացերեն), Մ. Ճանաչեան, Դավթ կիւրապաղատ (պատմական ուսումնասիրութիւն), Վենետիկ, 1972, էջ 13-14): Ատրնէրսեհի թագադրությունը մոտավորապես տեղադրվել է նաև 906-908 թթ. միջև: Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՄՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, Ե., 1976, էջ 31-32):

¹⁶⁹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 471:

¹⁷⁰ Տե՛ս Կ. Սումբատ Դավիտիս-ձե, с. 34:

¹⁷¹ Մյուսյաց պատմիչը Յուսուֆի փոխարեն նշում է Աֆշինի անունը, որը սխալ է: Այդ պատճառով փորձ է կատարվել նշված իրադարձությունը տեղադրելու 890-ական թթ. առաջին կեսին, ավելի ճշգրիտ՝ Սմբատ Ա-ի թագադրության շրջանում: Տե՛ս Ն. Ուլմագյան, Մյունխեն IX-X դարերում, Ե., 1958, էջ 92-93: Սակայն պետք է հիշել, որ խոսքն այն ժամանակաշրջանի մասին է, երբ թագ ստացավ Վասպուրականի Գագիկ իշխանը, այսինքն՝ այդ իրադարձությունը պետք է տեղի ունեցած լիներ 908 թ.:

¹⁷² «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Միւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 299:

¹⁷³ Տե՛ս "Очерки истории Грузии", т. II, гл. VI, § 4:

պես Կդարջքի, իսկ 897 թ.՝ վրաց թագավոր: Դրանք երկու տարբեր կարգավիճակներ էին: Առաջինը տեղական թագավորի կարգավիճակ էր, ինչպես արխագաց թագավորինը, իսկ երկրորդը՝ վրացական թագավորի և թագավորության «դե յուրե» ճանաչում էր¹⁷⁴:

Վրաց թագավորության ստեղծման թվականը ճշգրտելու համար հիմք ենք ընդունում Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկում նկարագրված՝ 890-ական թթ. իրադարձությունների ժամանակագրական հերթականությունը: 897 թ. Հայաստան ներխուժեց Աֆշինը¹⁷⁵: Նույն տարվա վերջին (ձմռանը) մահացավ Գևորգ կաթողիկոսը (877-897)¹⁷⁶: Հաջորդ կաթողիկոսը՝ Մաշտոցը (898), մահացավ յոթ ամիս գահակալելուց հետո¹⁷⁷: Քանի որ Գևորգ կաթողիկոսը մահացել էր 897 թ. վերջին, իսկ Մաշտոցը կաթողիկոս է դարձել 898 թ. գարնանը¹⁷⁸, ուստի Մաշտոցի գահակալությունը պետք է ավարտված լինի 898 թ. վերջին, որից հետո կաթողիկոս դարձավ Հովհաննես Դրասխանակերտցին (898-929): Այդ տարի կառուցվեց արքայանիստ Երազավորսի եկեղեցին: Արդեն 899 թվականին է վերաբերում Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն վկայությունը, որ Սմբատ Ա-ն, գնահատելով Կդարջքի կուրապաղատ Ատրնեբսեհի հավատարմությունը, նրան թագադրում է¹⁷⁹: Ըստ որում՝ հայոց արքան նրան հռչակում է «թագաւոր Վրաց աշխարհին»¹⁸⁰, թեև նա միայն Կդարջքի իշխանն էր և Վիրքին դեռ չէր

¹⁷⁴ Տե՛ս Ն. Գուրգենիձե, Հովհաննես Դրասխանակերտցու մի տեղեկության շուրջ, «Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ», պատմություն, հնագիտություն, արվեստագիտություն, ազգագրություն, 1999, էջ 249-258 (վրացերեն):

¹⁷⁵ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 467: Ըստ Մովսես Դասխուրանցու՝ արշավանքը տեղի է ունեցել 897 թ.: Տե՛ս Մովսես Կադանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 337: Ըստ պատմիչի՝ նույն թվականին վախճանվեց Գևորգ կաթողիկոսը (անդ):

¹⁷⁶ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 469:

¹⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 470:

¹⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 471:

¹⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

տիրում¹⁸¹: Կարևոր է այն, որ հաղորդելով Ատրնէրսեհի թագադրության մասին, որին հետևում է Աֆշինի արշավանքը, թերևս, 900 թ., պատմիչը նրան դարձյալ կուրապաղատ է կոչում¹⁸²:

Մմբատ Ա-ի կողմից Ատրնէրսեհին տրված թագը, ընդհանուր առմամբ, վերջինիս համար նշանակում էր միայն հայոց թագավորության աստիճանակարգում երկրորդ տեղի ամրագրում: Այդ իսկ պատճառով Հովհաննես Դրասխանակերտցին Ատրնէրսեհին շարունակում է կոչել կուրապաղատ: Հ. Բարթիկյանը ցույց է տվել, որ հայոց թագավորին Բյուզանդիայի կայսրը կոչում էր «որդի», որով արտահայտվում էին նրանց միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունները: Ինչ վերաբերում է հայոց թագավորությանը, ապա նույն կերպ հայոց թագավորի համար որդի էին հանդիսանում վրաց (իմա՝ Կղարջքի) իշխանը (հետագայում՝ թագավորը) և աբխազաց թագավորը¹⁸³: Գոյություն ուներ, սակայն, էական տարբերություն: Ի տարբերություն հայոց թագավորի՝ Բյուզանդիայի կայսեր նկատմամբ խորհրդանշական «որդիության» հայոց թագավորի «որդիների» իշխանությունները, ինչպես տեսանք, հայոց թագավորության մաս էին կազմում, իսկ այդ իշխանները, բացի «որդի» լինելուց, նաև հպատակ և «ծառա» էին հայոց թագավորի համար¹⁸⁴: Ուստի և զարմանալի չէ, որ եթե բյուզանդացիները այսրկովկասյան իշխաններին կոչվում էին իշխան, կուրապաղատ կամ մագիստրոս, ապա հայոց իշխանին (հետագայում՝ հայոց թագավորին) իշխանաց իշխան (արքոնտների արքոնտ)¹⁸⁵:

¹⁸¹ Տե՛ս Յ. Մարկուարտ, նշվ. աշխ., էջ 138, Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ա, էջ 504, Ա. Եղիազարյան, Կղարջքի կյուրոպաղատությունը և Վիրքը հայ Բագրատունիների տերության կազմում, «Պատմամշակութային ժառանգության մատենաշար», «Հուշարձան տարեգիրք», Զ, 2010, էջ 209-216:

¹⁸² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 472:

¹⁸³ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1996, N 2, էջ 27-28:

¹⁸⁴ Տե՛ս Աստղիկ, էջ 169-170:

¹⁸⁵ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., էջ 27-28:

906 թ. տեղի ունեցած հայ-արխազական բախումը Կղարջքի կուրապաղատ Ատրնէրսեհին մեծ հույսեր ներշնչեց: Խնդիրն այն է, որ նախորդ բախումներից (881 և 888 թթ.) Ատրնէրսեհը կարողացել էր հնարավորինս արդյունքներ քաղել՝ դառնալով Կղարջքի միահեծան տերը: Այժմ արդեն, երբ Կղարջքի կուրապաղատության ապագան սերտորեն սկսում էր փոխկապակցվել Այսրկովկասի քաղկեդոնականների հետ, նման բախումը կարող էր հնարավորություն տալ նրան գերիշխանության հասնելու նրանց միջավայրում: Ազգակցական կապի հաստատումը՝ դստերն արխազաց թագավորին կնության տալու միջոցով¹⁸⁶, հաջողություն չէր բերել, ուստի հույսը հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ն էր, որը Ատրնէրսեհին իր հետ վերցրած արշավանքի դուրս եկավ արխազաց թագավոր Կոստանդին Գ-ի (893-922) դեմ:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ 906 թ.¹⁸⁷ արխազաց թագավոր Կոստանդին Գ-ն հավաքեց իր զորքը և արշավեց դեպի Ալանաց Դրունք՝ նվաճելու այն և նրա շրջակա ցեղերին: Արխազական զորքի մի մասն էլ ներխուժեց Գուգարք: Ատրնէրսեհը հորդորեց նրան՝ հետ կանգնելու նման սխալ քայլից և «իրենից ավելի վեհերին (իմա՛ Սմբատ Ա – Ա. Ե.) չհակառակվել», բայց անարդյունք: Սմբատ Ա-ն անմիջապես անցավ հակահարձակման: Կոստանդին Գ-ն, ի զորու չլինելով պատերազմել Սմբատ Ա-ի բանակի դեմ, հաշտության բանակցություններ է սկսում, սակայն ձերբակալվում է: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Սմբատ Ա-ի արշավանքի ընթացքում հիշատակում է Գուրիայի (Վուրի աշխարհ) գրավման մասին¹⁸⁸:

¹⁸⁶ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 482:

¹⁸⁷ Տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Հայոց Սմբատ Ա թագավորի արխազական արշավանքը, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 2010, N 1-2, էջ 119-130:

¹⁸⁸ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 482: Վուրի աշխարհ-Գուրիա նույնականությանն անդրադարձել է Պ. Մուրադյանը: Տե՛ս «Կովկասեան մշակութային աշխարհը և Հայաստանը», պրակ Ա, Ե., 2008, էջ 249:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդմանը մի շարք կարևոր մանրամասներ է ավելացնում Անանուն Զրուցագրի հաղորդած տեղեկությունը: Ըստ պատմիչի՝ Սմբատ Ա-ն արխագաց թագավորի դստերը կնության է բերում իր որդի Մուշեղին և դրանից հետո որոշում ազատագրել արխագական գորքի կողմից գրավված Կանգարք, Գոզշեն, Ջայլցեղ, Կող և Արտահան գավառները, որը և իրականացվում է: Դրա պատճառով արխագաց թագավորը ձերբակալում է Մուշեղին, իսկ Սմբատ Ա-ի զորքերը դիմում են հակահարձակման և հասնում Գորի քաղաքին, որտեղ գտնվում էր արխագաց թագավորը Մուշեղի հետ: Արխագաց թագավորը բանակցությունների ժամանակ գերվում է, ազատում Մուշեղին և Սմբատ Ա-ին զիջում Կանգարքը, Գոզշենն ու Կողը: Հայկական զորքերը ներխուժում են Արխագաց թագավորություն: Ի հավելումն Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդման, ըստ որի՝ հայկական զորքերի կողմից գրավվել էր Գուրիան (Վուրի աշխարհ), Անանուն Զրուցագիրը հիշատակում է նաև բուն Արխագացի գրավումը (Նավհանաց աշխարհ)¹⁸⁹: Մյուս կողմից, ի տարբերություն Հովհաննես Դրասխանակերտցու, ըստ որի՝ արխագաց թագավորին գերել է Կղարջքի թագավոր Ատրնեբսեհը, Անանուն Զրուցագիրը տեղեկացնում է, որ այդ արել է Վասպուրականի Գուրգեն իշխանը¹⁹⁰:

Խնդրո առարկա իրադարձությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև «Քարթլիի մատյանը», ըստ որի՝ Կոստանդինն արշավում է Վիրք և նվաճում այն: Սմբատ Տիեզերակալն արշավանքի է ելնում, ետ նվաճում Վիրքը, պաշարում կարևոր նշանակություն ունեցող ամրոց Ուփլիսցիսենն ու գրավում գրոհով:

¹⁸⁹ «Նավհանաց աշխարհ» անվանումը ցույց է տալիս, որ խոսքը Արխագաց թագավորության ծովափնյա շրջանների մասին է, որտեղ գտնվող հայտնի նավահանգիստները ծովային առևտրական ուղիներով կապված էին սևծովյան այլ նավահանգիստների հետ:

¹⁹⁰ Տե՛ս «Պատմություն Անանուն Զրուցագրի» (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), թարգմանությունը գրաբարից, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Ե., 1971, էջ 189-193:

Դրանից հետո երկու թագավորները հաշտվում են, և Կոստանդինն ընդունում է Սմբատ Ա-ի գերիշխանությունը և նրանից ստանում Վիրքը¹⁹¹:

Խոսելով այն իրողության մասին, որ 906 թ. Սմբատ Ա-ին Աբխազաց թագավորության դեմ պայքարում աջակցում էր Կղարջքի կուրապաղատ Ատրներսեհը, Ի. Ջավախիշվիլին գտնում է, որ Կղարջքի կուրապաղատները սովորաբար հենց այդպես էլ վարվում էին, որպեսզի ինչ-որ կերպ խոչընդոտեն Աբխազաց թագավորության հզորացմանը¹⁹²:

Աբխազաց թագավորությունում շուտով՝ Կոստանդին Գ-ի ձերբակալվելուց հետո, սկսում են մտածել նոր թագավորի մասին, ուստի Սմբատ Ա-ն թագավորական ոսկե խույր է դնում Կոստանդին Գ-ի գլխին, արքայական հագուստներ հագցնում նրան և օգնական զորքով ուղարկում իր թագավորություն: Այնուհետև «ի բազում հնազանդութիւն և մտերմական ծառայութիւն համախոհութեան զինքն (իմա՛ Կոստանդին Գ – Ա. Ե.) արքային Սմբատայ բերէր սակս հայրաբուն նախախնամութեան նորա առ նա»¹⁹³: Սմբատ Ա-ն, փաստորեն, առավել նպատակահարմար է գտնում աբխազաց թագավորին տեսնել Այսրկովկասի քաղկեդոնականների առաջնորդի դերում:

Ատրներսեհն արագ գնահատեց իրավիճակը: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ նա չարացավ՝ կարծելով, որ դա ի հակադրություն իրեն է արվել և սկսեց դավադրություն ծրագրել: Բայց Սմբատ Ա-ն սկզբում լուրջ չէր վերաբերվում Ատրներսեհի դժգոհությանը, մինչև որ չպարզվեց, որ հայ ազդեցիկ իշխաններից մեկը՝ Հասանը, որը ծրագրում էր սպանել նրան, դավադրության մեջ է ներքաշել Ատրներսեհին: Վերջինիս խոստացվել էր հայոց գահը¹⁹⁴: Նրանց է

¹⁹¹ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 66:

¹⁹² Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 101:

¹⁹³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 483:

¹⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 484-485:

միանում նաև Հավնունի իշխանը: Դավադիրների գորքը գալիս է Անի, որը հանձնվում է Ատրնեբսեհին, իսկ այնտեղից՝ մայրաքաղաք Երազգավորս և տեղավորվում արքունական ապարանքում: Սմբատ Ա-ն, որ գտնվում էր Տաշիրքում, տեղեկանում է այդ ամենի մասին և արշավում նրանց դեմ: Ատրնեբսեհն ու Հասանը, թալանելով Անին, հեռանում ու ապաստանում են Տայքում: Դավադրության լուրը միավորում է բոլորին, որոնք գորքով հավաքվում են Սմբատ Ա-ի շուրջը: Հայոց բանակը ներխուժում է Ատրնեբսեհի տիրույթներ, սակայն թագավորը հրամայում է անմեղներին չվնասել: Ատրնեբսեհը գալիս է Սմբատ Ա-ի մոտ և ներում հայցում: Սմբատ Ա-ն ներում է նրան, սակայն նրա ավագ որդուն պատանդ է վերցնում՝ որպես հավատարմության գրավական: Այդուհետ Սմբատ Ա-ն Ատրնեբսեհի կողմնակից իշխաններին, որոնք, դատելով պատմիչի տեղեկություններից, Ատրնեբսեհի տիրույթներից էին («զնախարարսն զիր առհասարակ ի նման է ի ձեռն առեալ»), կուրացնել է տալիս և մի մասին ուղարկում Բյուզանդիայի կայսերը, իսկ մյուս մասին՝ արխագաց թագավորին¹⁹⁵:

Ամենայն հավանականությամբ, դավադիրները Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրայի հետ գործակցել էին, քանի որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին հաղորդում է, որ դավադրությունը ծագել էր այն բանից հետո, երբ լարվել էին Սմբատ Ա-ի ու Յուսուֆի հարաբերությունները, որը Հասանին և յուրայիններին վախ էր ներշնչել ապագայի վերաբերյալ¹⁹⁶: Այդ իսկ պատճառով նա կուրացված դավադիրների մի մասին ուղարկեց կայսերը, քանի որ նրանք, փաստորեն, Խալիֆայության կողմնակիցներն էին դարձել: Իսկ ո՞րն էր նրանց մի մասին արխագաց թագավորին ուղարկելու պատճառը: Կարծում ենք, որ Սմբատ Ա-ն, թեև Ատրնեբսեհին նախկինում դարձրել էր իր տերության երկրորդ մարդը, սակայն արխագաց թագավորին էր դիտարկում Այսրկովկասի քաղկեդոնականների առաջնորդի դերում: Ի զուր չէ, որ

¹⁹⁵ Տե՛ս 'ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 486-487:

¹⁹⁶ Տե՛ս 'ս նույն տեղում, էջ 485:

Ատրնէրսէիը Կոստանդին Գ-ի ազատ արձակումը և թագադրումը համարեց իրեն ի հակադրություն կատարված քայլ: Քաղկեդոնականների շրջանում Աբխազաց թագավորության և Կղարջքի կուրապաղատության միջև առաջնության համար մղվող պայքարի պատճառով էլ Սմբատ Ա-ն ցուցադրաբար նրան ուղարկեց կուրացված դավադիրներին՝ ի նշան այն գերադասության, որ Կոստանդին Գ-ին տալիս էր հայոց արքունիքը:

Փաստորեն՝ Ատրնէրսէի Բագրատունին հասկացավ, որ տվյալ շրջանում, երբ Սմբատ Ա-ն քաղկեդոնականների միջավայրում առաջնությունը տալիս է աբխազաց թագավորին, սեփական իշխանության սահմաններն ընդարձակել չի կարող, ավելին՝ ստիպված է լինելու համակերպվել փոքրիկ իշխանություն ունենալու մտքին: Ի դեպ, Հովհաննես Դրասխանակերտցու հաղորդումն այն մասին, որ Ատրնէրսէիի կարծիքով, Սմբատ Ա-ն, Կոստանդին Գ-ին թագադրելով և օգնական զորքով ուղարկելով Աբխազաց թագավորություն, նրան հակադրել է իրեն, խոսում է այն բանի օգտին, որ հայոց թագավորն այլևս այնքան էլ չէր վստահում իր թագավորության մեջ երկրորդ իշխանին՝ ամենայն հավանականությամբ հասկանալով նրա նկրտումները: Սմբատ Ա-ի կասկածները, ինչպես տեսանք, շուտով արդարացան:

Ատրնէրսէիը շուտով նոր քայլեր ձեռնարկեց: Ըստ Ստեփաննոս Օրբելյանի՝ Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրությունը տեղի է ունեցել 908 թ.՝ Վասպուրականի թագավորության ստեղծումից հետո: Կարծիք է հայտնվել, որ Աֆշինի 900 թ. արշավանքը Հայաստան տեղի է ունեցել Սմբատ Ա-ի կողմից Ատրնէրսէիի թագադրության պատճառով, քանի որ թագադրության իրավունք ուներ միայն խալիֆան¹⁹⁷: Եթե հիմք ընդունենք Աֆշինի արշավանքի այդ միանգամայն հնարավոր դրդապատճառը, ապա կարող ենք առանց երկմտելու կարևոր եզրակացության հանգել: Աֆշինից Սմբատ Ա-ի կրած պար-

¹⁹⁷ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 32:

տությունից հետո Ատրնէրսէի, ինչպէս նաև Համամի թագադրու-
թյունները, անկասկած, ի չիք էին դարձել:

Ստեփաննոս Օրբէլյանի հիշատակությունն ունի մի կարևոր նշանակություն: Վասպուրականի թագավորության ստեղծումը նա դիտարկում է որպէս հայոց թագավորության մասնատման գործընթացի սկիզբ, որին հաջորդէ «Վրաց» և Աղվանից թագավորությունների ստեղծումը: Եթէ հիմնվենք պատմիչի հաղորդման վրա, կարող ենք կատարել կարևոր եզրակացություններ: 908 թ. Յուսուֆը լուրջ քայլեր է կատարում հայոց թագավորությունը մասնատելու և թուլացնելու ուղղությամբ: Այդ նպատակով նա թագադրում է Գագիկ Արծրունուն¹⁹⁸: Սյունյաց իշխանը Յուսուֆի առաջարկած թագից հրաժարվում է: Հուլիս կարևոր տեղեկություն է պահպանել Ասողիկը, որը, խոսելով 908 թ. իրադարձությունների մասին, տեղեկացնում է, որ Յուսուֆ ամիրայի մոտ «երթեալ Արտնէրսէի Վրաց թագաւոր և Գագիկ իշխան Վասպուրականի» ու այլ հայ իշխաններ¹⁹⁹: Փաստորեն, ի տարբերություն Հովհաննէս Դրասխանակերտցու, համաձայն որի՝ Աֆշինի մոտ գնացել է Գագիկ Արծրունին և թագ ստացել²⁰⁰, Ասողիկը հաղորդում է, որ Յուսուֆի մոտ է գնացել նաև Ատրնէրսէի Բագրատունին: Կարծում ենք, որ Յուսուֆին հարած Ատրնէրսէի Բագրատունուն հնարավոր էր բավարարել միայն թագավորական թագով, քանի որ նա արդեն այդպիսի թագ ստացել էր 899 թ., սակայն Աֆշինի 900 թ. արշավանքը և Ատրնէրսէի «վրաց թագավոր» հռչակած Սմբատ Ա-ի պարտությունն ի չիք էին դարձրել այդ թագը: Նշենք նաև այն իրողությունը, որ Յուսուֆի 909 թ. արշավանքի ժամանակ, դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից, Սմբատ Ա-ն օգնություն չստացավ Ատրնէրսէից, որը պետք է հետևանքը լինէր այն իրողության, որ նա հարել էր Յուսուֆին: Հայոց թագավորը ստիպված ապաստանեց Արխազաց թա-

¹⁹⁸ Տե՛ս նաև Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 487:

¹⁹⁹ Տե՛ս նաև Ասողիկ, էջ 164:

²⁰⁰ Տե՛ս նաև Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 487:

գավորությունում²⁰¹: Այն, որ շատ հավանական է Ատրնեքսեհի թագադրությունը Յուսուֆի կողմից, ցույց է տալիս թեկուզ այն փաստը, որ վերջինս թագ էր առաջարկել նաև Սյունյաց Վասակ իշխանին: Այսինքն՝ հայոց թագավորությունը մասնատելու նպատակի առումով Յուսուֆի համար ոչ մի խնդիր չկար Գագիկ Արծրունուց և Վասակ Սյունուց բացի թագ առաջարկելու նաև Ատրնեքսեհին:

Աստղիկի արժեքավոր տեղեկության համաձայն, երբ Աշոտ Երկաթը Հայաստանը մաքրեց թշնամուց, նա «գտանէ զճառայս հօր իւրոյ թագաւորեալ. զինքն անուանեաց Շահանշահ, այսինքն թագաւորաց թագաւոր»²⁰²: Ինչպէս հաղորդում է Վարդան վարդապետը, խոսքը մասնավորապէս Աշոտ Երկաթի հորեղբորորդի Աշոտի, Գագիկ Արծրունու, Ատրնեքսեհ (հեղինակի տեղեկության մեջ՝ Նեքսեհ) Բագրատունու և, թերևս, նաև աղվանից թագավոր Համամի մասին է: Եվ Աշոտը «կոչեցաւ ի վերայ նոցա Շահնշահ (իմա՛ թագավորների թագավոր – Ա. Ե.)»²⁰³: Աստղիկի հաղորդման տրամաբանությունը պարզ է: Թեև, օրինակ, Համամն ու Ատրնեքսեհը թագ էին ստացել Սմբատ Ա-ից, դրանով նրանց միջև հարաբերությունները չէին փոխվել, և ավատատիրական աստիճանակարգի առումով Համամն ու Ատրնեքսեհը շարունակում էին դիտարկվել որպէս «ճառա» հայոց թագավորի համար: Բայց Աստղիկի հաղորդումն ունի ևս մեկ կարևոր կողմ: «Գտանէ» բառը ցույց է տալիս, որ կարծես թե Սմբատ Ա-ի «ճառաներն» առանց նրա հավանության էին թագավոր հռչակվել, ավելի ճիշտ՝ այլ տիրակալների կողմից: Ահա այստեղ, մեր համոզմամբ, թաքնված է կարևոր իրողությունը: 908 թ. Յուսուֆը, բացի Վասպուրականի Գագիկ իշխանից, թագադրել է նաև Կդարջքի Ատրնեքսեհ իշխանին:

²⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև Աստղիկ, էջ 164, Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 66:

²⁰² Տե՛ս Աստղիկ, էջ 169-170:

²⁰³ Վարդան վարդապետ, էջ 93:

Այսպիսով՝ Ատրներսեհը, որը ուսձգություն կատարեց հայոց գահի նկատմամբ, բայց պարտություն կրեց, այժմ արդեն փորձեց իր նկրտումների իրականացման համար այլ հովանավորներ փնտրել: Այդ դերը «ստանձնեց» Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրան, որի հարվածներից, սակայն, շուտով մեծապես տուժեցին նաև Ատրներսեհի տիրույթները:

2.4. Համավրացական թագավորության ստեղծման նախադրյալները

Սմբատ Ա-ի թագավորության վերջին տարիներին հայոց թագավորության ժամանակավոր թուլացումը Կղարջքի կուրապաղատության և Աբխազաց թագավորության համար լայն հեռանկարներ բացեց: Եվ եթե Ատրնէրսեհը պարզապես դավաճանեց Սմբատ Ա-ին, ապա Կոստանդին Գ-ն պահպանեց հավատարմությունը նույնիսկ հայոց թագավորի համար ամենադժվարին պայմաններում՝ ապաստան և օգնություն տրամադրելով նրան²⁰⁴:

Սմբատ Ա-ի սպանությունից հետո իրավիճակն Այսրկովկասում փոխվեց: Ատրպատականի ամիրա Յուսուֆը տարիներ շարունակ ասպատակում էր Հայաստանը, Վիրքը և Կղարջքի կուրապաղատության որոշ գավառներ²⁰⁵, իսկ Աբխազաց թագավորությունը, որը հեռու էր այդ իրադարձություններից, ամրապնդում էր իր ուժերը՝ Վիրքին տիրելու համար²⁰⁶:

Յուսուֆի հեռանալուց հետո Աբխազաց թագավորությունն աստիճանաբար սկսեց իր գերիշխանությունը հաստատել Վիրքում և Կախքում: Արդեն 915 թ. Կախքի (Շանարաց) Կյուրիկե (Կվիրիկե) քորեպիսկոպոսի առաջարկով Կոստանդին Գ-ն մասնակցեց Աղվանից թագավորության վրա ձեռնարկվող արշավանքին: Կախքի քորեպիսկոպոսի և աբխազաց թագավորի զորքերը Թելավի կողմից ներխուժեցին Աղվանից թագավորություն: Նրանք պաշարեցին Ալազան գետի վերին

²⁰⁴ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 164, Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 66:

²⁰⁵ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 490-492, Ասողիկ, էջ 164, Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 66, Ստեփան Տրեթցի, Հայքի վիճակը X դարու սկզբներին յեվ Սմբատ Խոստովանողը, Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Ե., 1934, էջ 92:

²⁰⁶ Տե՛ս Գ. Մելիքիշվիլի, Ավատատիրական Վրաստանի քաղաքական միավորումները և Վրաստանի ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման մի քանի հարցեր, Թբ., 1973, էջ 54, 56, 133-134, 145:

հոսանքում գտնվող Վեժին (Վժան) բերդը: Այնուհետև այստեղ եկավ աղվանից թագավոր Ատրներսեհը և նրանց հետ հաշտություն կնքեց՝ Կյուրիկեին զիջելով Օրձոր բերդը, իսկ Կոստանդինին՝ Գավազ (Գավազն, Ալազան գետի ձախ ափին²⁰⁷) ավանը և Վեժին բերդը²⁰⁸:

Վերոհիշյալի լույսով եթե փորձենք ընդհանուր առմամբ ներկայացնել Հայաստանից հյուսիս գտնվող երկրներում ձևավորված իրավիճակը Սմբատ Ա-ի մահից հետո, ապա կարող ենք արձանագրել, որ այնտեղ շատ արագ գերիշխող դիրքի հասավ Աբխազաց թագավորությունը՝ իր գերիշխանությանը ենթարկելով, Վիրքից բացի, նաև Կախքը և Աղվանքը²⁰⁹: Աբխազաց թագավորությունը սկսեց միավորել Այսրկովկասի քաղկեդոնականներին:

Այս շրջանում Կղարջքի կուրապաղատությունում դարձյալ խախտվել էր կենտրոնաձիգ իշխանությունը: Այնտեղ տիրապետող դիրք ունեին երկու գործիչներ՝ Կղարջքի թագավոր Ատրներսեհը (899-923) և իշխան Գուրգենը (918-941)²¹⁰: Վերջինս 891 թ. սպանված Գուրգեն Բագրատունի թոռը, Ատրներսեհի որդին²¹¹ ու Կղարջքի թագավոր Ատրներսեհի քրոջ որդին²¹² էր: Նա Սամցխեում գտնվող Ղվել բերդի²¹³ և Աջարայի տերն էր²¹⁴: Գուրգենին Դավիթի որդի Սմբատը կոչում է «մեծ» և «իշխանաց իշխան»՝ ծավալուն ձեռնարկների համար²¹⁵: Դրա

²⁰⁷ Տե՛ս Գ. Մկրտչյան, *Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Арменией*, Е., 1983, с. 79, прим. 103:

²⁰⁸ Տե՛ս Բ. Վախուշտի Բագրատիոնի, с. 127, Քարթլիի մասյան, Ա, էջ 66:

²⁰⁹ Տե՛ս Բ. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 102:

²¹⁰ Տե՛ս Յ. Անչաբաձե, նշվ. աշխ., էջ 163:

²¹¹ Տե՛ս Սյմբատ Դավիթիս-ձե, с. 34. Տե՛ս նաև С. Toumanoff, *The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century*. "Le Museon", LXXIV, Louvain, 1961, p. 26:

²¹² Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 548:

²¹³ Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, էջ 92-93:

²¹⁴ Տե՛ս Յ. Մարկուսարտ, նշվ. աշխ., էջ 143: Տե՛ս նաև Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե, Ե., 2012, էջ 374:

²¹⁵ Տե՛ս Սյմբատ Դավիթիս-ձե, с. 35:

վկայությունն է այն, որ նա ցանկացել է գրավել նույնիսկ Մամշուլդե ամրոցը, բայց պարտվել է²¹⁶: Կոստանդին Ծիրանածինը նրան «մագիստրոս» կոչումով է հիշատակում²¹⁷: Հովհաննես Դրասխանակերտցին նրան հիմնականում կոչում է «իշխան», իսկ մի տեղում՝ «վրաց մեծ իշխան»²¹⁸: Գուրգենին հիշատակում է նաև արաբ աշխարհագրագետ Մասուդին: Խոսելով Կուր գետի մասին՝ նա մասնավորապես նշում է, որ այն հոսում է «Ջուրջինի (իմա՝ Գուրգեն – Ա. Ե.) թագավորության» տարածքով²¹⁹: Մասուդին, որը ինդրո առարկա դեպքերի ժամանակակիցն է և եղել է Հայաստանում, Գուրգենին թագավոր կոչելով՝ ներկայացնում է նրա գերագահ իշխանությունը երկրամասում²²⁰: Դրա ապացույցն է նաև այն, որ Ատրնեքսեհին և Գուրգենին է միայն հիշատակում Հովհաննես Դրասխանակերտցին, երբ պատմում է Աշոտ Բ-ի թագավորության շրջանում Այսրկովկասում ծավալվող կարևորագույն իրադարձությունների մասին: Վերևում տեսանք, որ իշխանաց իշխան տիտղոսով Բյուզանդիան պատվում էր միմիայն հայոց իշխանին, իսկ Այսրկովկասի իշխաններին բյուզանդացիները կոչում էին կուրապաղատ, մագիստրոս և այլն: Պատահական չէ, որ մագիստրոս է կոչվում նաև Գուրգենը: Իշխանաց իշխան տիտղոսով նրա հիշատակությունը թերևս տեղական իշխանների մեջ նրա ունե-

²¹⁶ Տե՛ս՝ *Նովհաննես Դրասխանակերտցի*, էջ 552-553:

²¹⁷ Տե՛ս՝ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Բյուզանդական աղբյուրներ», Բ, Կոստանդին Ծիրանածին, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1970, էջ 19-24:

²¹⁸ Տե՛ս՝ *Նովհաննես Դրասխանակերտցի*, էջ 542:

²¹⁹ Տե՛ս՝ *Al-Mas'ūdī*, I, էջ 205: Տե՛ս նաև *В. Минорский, История Дербенда и Ширвана IX-XI вв.*, М., 1963, с. 214, прим. 114:

²²⁰ Ն. Շոշիաշվիլի կարծիքով՝ վրացական աղբյուրներում թագավոր էին կոչվում Կղարջքի բոլոր այն Բագրատունիները, որոնք կրում էին «վրաց թագավոր», «կուրապաղատ», «մագիստրոս» և որոշ այլ տիտղոսներ: Տե՛ս՝ Ն. Շոշիաշվիլի, *Վրացական վիճակների հավաքածուներ (V-X դդ.)*, Թբ., 1980, էջ 56:

ցած կարգավիճակի արտացոլումն է, թեև նա Կդարջքի Բագրատունիների կրտսեր ճյուղի ներկայացուցիչ էր²²¹:

Ատրներսեհը դարձյալ սկսեց իր հույսը կապել հայոց թագավորության հետ, որը, չնայած ստացած ծանր հարվածներին, շարունակում էր մնալ Այսրկովկասում գլխավոր դերակատարը: Սմբատ Ա-ի մահից հետո նրա որդի Աշոտը զորք է հավաքում և սկսում վերացնել Հայաստանում գտնվող արաբական ուժերը: Պատմիչների տեղեկությունների համաձայն, երբ Աշոտ Երկաթը (913-929) Հայաստանը մաքրեց թշնամուց, նա Սմբատ Ա-ի թագավորության բոլոր իշխանների վրա հռչակվեց շահնշահ կամ թագավորների թագավոր²²²: Խալիֆայության կողմից Աշոտը Հայաստանի, Վիրքի և Ադվանքի շահնշահ է ճանաչվել 919 թ.²²³: Հավաքելով ուժերը՝ Աշոտ Բ-ն հարձակվում է Տփղիսի վրա, գրավում այն ու գերիներ վերցնում՝ հետագայում նրանց գերյալ հայերի հետ փոխանակելու համար: Տեսնելով այս ամենը՝ Ատրներսեհը և մյուսները, ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, հավաքվում ու թագադրում են Աշոտին²²⁴: Մեկ այլ հաղորդման մեջ պատմիչը նշում է, որ Աշոտին թագադրել են Ատրներսեհն ու իր զորքը²²⁵: Հավանաբար, այս տեղեկությունների ներքո պետք է հասկանալ, որ Ատրներսեհը նույն դերն է կատարել Աշոտ Բ-ի թագադրության գործում, ինչ Սմբատ Ա-ի թագադրության դեպքում: Այն ժամանակ

²²¹ Տե՛ս Ս. Զանաշիա, Կոստանդին Ծիրանածինի վկայությունները Տառ-Կլարջեթիի Բագրատիոնիների մասին, «Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ», պատմություն, հնագիտություն, արվեստագիտություն, ազգագրություն, 18, 1941, էջ 79-85 (վրացերեն):

²²² Տե՛ս Ասողիկ, էջ 169-170: Տե՛ս նաև Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրութեամբ Հ. Մարգարեանի, Ե., 1983, էջ 116-117, Վարդան վարդապետ, էջ 93:

²²³ Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե, Ե., 2012, էջ 206:

²²⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 509, Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե, էջ 193-211 :

²²⁵ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 525:

թագը և հանդերձները Սմբատին մատուցվել էին Ատրներսեհի միջոցով²²⁶, նույնը թերևս տեղի է ունեցել Աշոտ Բ-ի պարագայում:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու հետագա հիշատակություններից պարզվում է, որ Աշոտ Բ-ն սկզբում մտերիմ էր նաև Գուրգեն իշխանի հետ, որը նրա եղբայր Աբասի աներն էր (երբ Սմբատ Ա-ի սպանությունից հետո Աբասը ապաստանեց Գուրգենի մոտ, փեսայացավ նրան²²⁷), և որը նրան զորք է տրամադրում՝ Հայաստանում ծագած ապստամբությունը ճնշելու համար²²⁸: Աշոտ Բ-ն դաշնակցում էր նաև Կախքի քորեպիսկոպոսի հետ, որը նրան նույնպես օգնական զորք էր տրամադրում²²⁹:

Իրադարձությունների ժամանակակից Հովհաննես Դրասխանակերտցին, խոսելով այդ տարիներին իր դեգերումների մասին, հաղորդում է հույժ կարևոր տեղեկություններ: Նա պատմում է, որ «իսկ ես աստանօր պանդխտաբար ըստ հալածանաց ժամանակին նստեալ կայի ի մէջ Գուգարաց և Վրաց մերձ առ մեծիմաստն Ատրներսեհ՝ թագաւորն կացելոյ յայնմ նահանգի, որ...բազում հիւրամեծարութեամբ և առատանձեռն ռոճկօք առ ի նմանէն պատուասիրեցայ»²³⁰: Թեև «ի մէջ Գուգարաց և Վրաց»-ը թարգմանվել է «Գուգարքի և Վրաստանի միջև»²³¹, սակայն ավելի ճիշտ է «Գուգարքում և Վիրքում» մակաբերությունը²³², բայց այդ էլ թերևս պետք է շտկվի և դառնա «գուգարացիների և վրացիների մեջ», իսկ վերջինիս ներքո անհրաժեշտ է ընկալել ոչ թե էթնիկ, այլ դավանանքային շեշտադրումը: «Գուգարացիները» հայ

²²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 448:

²²⁷ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 169:

²²⁸ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 540-542:

²²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 543:

²³⁰ Նույն տեղում, էջ 521:

²³¹ «Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոց», բնագիրը Մ. Էմինի, Ե., 1996, էջ 267:

²³² Տե՛ս Ованес Драсханакертци, История Армении, перевод с древнеармянского М. Дарбинян-Меликяна, Е., 1984, с. 144:

առաքելականներն են՝ Գուգարքի բնիկ ազգաբնակչությունը, իսկ «վրացիներ»-ը քաղկեդոնականները՝ առանց էթնիկական պատկանելության ընկալման: Եվ հավանաբար այդ պատճառով է, որ Ատրներսեհը այդչափ առատաձեռն գտնվեց հայոց կաթողիկոսի նկատմամբ, որի հոգևոր իշխանությանը ենթակա զգալի ազգաբնակչություն կար նրա իշխանությունում, որը ժամանակակից պատմիչ-կաթողիկոսի ընկալման մեջ լոկ մի «նահանգ» է և ոչ թե անկախ թագավորություն: Պատահական չէ, որ Կոստանդնուպոլսի Նիկողայոս պատրիարքի՝ հայոց կաթողիկոսին ուղարկած նամակում մասնավորապես ասված է. «Կարծեմ ոչ ինչ գանձուկ է՝ տեր իմ, ի քոյոյ յաստուածասիրութենէդ յոյժ տրտմութիւն և անպակաս ցաւք սրտից մերոց յաղագս Հայոց և Վրաց և Աղուանից միահամուռ քոյոյ հաւատացեալ հօտից...», այդուհետ՝ «քոյոյդ հօտիդ Հայոց և Վրաց և Աղուանից»²³³: Այն, որ հայոց կաթողիկոսը կոչվում է «Հայոց, Վրաց և Աղվանից միահամուռ հավատացյալ հօտի» առաջնորդ, կարևոր հետևություններ է ծնում, մասնավորապես, որ, ինչպես ժամանակին Սմբատ Ա-ն էր Բյուզանդիայի կողմից դիտվում որպես «բոլորից արևելեայցս գլխավոր»²³⁴, այնպես էլ ընդհանուր քրիստոնյաների առումով հայոց կաթողիկոսն էր դիտարկվում որպես բոլոր քրիստոնյա արևելցիների կրոնական առաջնորդ: Նիկողայոս պատրիարքի նամակում կա ևս մեկ ուշագրավ տեղեկություն: Նա գրում է, որ հորդորել է արխազաց թագավորին՝ մոռանալու նախկին ընդհարումները և միասնական ճակատով հակահարվածելու Յուսուֆ ամիրային: «...Առաքեցաք թուղթ և առ կուրապաղատդ առ աւագն Ափխազաց՝ խրատելով առ ի լսել խրատուդ ձերոյ և մոռանալ զընդ միմեանս հարումնն, և նայել ի սեր ի միաբանութիւն և ի հաշտ խաղաղութիւն ընդ միմեանս և ընդհասարակ իշխանս Հայոց և Աղուանից, և միանալ միաբան և մարտնչել ընդդէմ ամբարիշտ

²³³ Տե՛ս Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, էջ 522:

²³⁴ Նույն տեղում, էջ 528: Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1996, N 2, էջ 27-28:

թշնամուտն»²³⁵: Կաթողիկոսն առաջին հերթին սկսում է Ատրնեքսեհին համոզել խաղաղություն և միաբանություն պահպանել հայոց և վրաց մնացյալ իշխանների հետ և նրանից համապատասխան երդմնագիր է վերցնում²³⁶:

Ատրնեքսեհ Կղարջեցու համար դժվարին ժամանակներ էին: Մի կողմից արխազաց թագավորը, որը նրա վաղեմի հակառակորդն էր, իսկ մյուս կողմից Գուրգենը խափանում էին նրա բոլոր նկրտումները: Բայց շուտով ներկայացավ առիթը՝ թեկուզ միայն Կղարջքի կուրապա-դատությունում գերագահ դիրքի հասնելու համար: Թեև Աշոտ Բ-ն վստահում էր իր եղբայր Աբասին և նրա աներ իշխան Գուրգենին, վերջիններս նրա դեմ դավադրություն կազմակերպեցին²³⁷: Աշոտ Բ-ն, անմիջապես իր հետ վերցնելով Ատրնեքսեհ Բագրատունուն, արշավեց Գուրգենի դեմ: Յուսուֆի կողմից թագավոր կարգված Աշոտ Բ-ի հորեղբայր Շապուհի որդի Աշոտը²³⁸ և Աշոտ Բ-ի եղբայր Աբասը փորձեցին օգնել Գուրգենին, բայց Աշոտ Երկաթը պարտության մատնեց հակառակորդին²³⁹: Հետագա կռիվներից մեկի ժամանակ Սամշուղե ամրոցում Աշոտ Բ-ի զորքին հաջողվում է գերի վերցնել Գուրգենի բանակը, որից հետո նրանք թագավորի հրամանով կուրացվեցին՝ զրկվելով նաև ականջներից ու քթերից²⁴⁰: Գուրգենը դրանից հետո էլ շարունակեց Աշոտ Բ-ի դեմ գործելը, որի ապացույցն է Հովհաննես Դրասխանակերտցու այն տեղեկությունը, որ 921 թ. Ուտիքում իշխող Յլիկ Ամրամը ցանկացավ ընդունել նրա գերիշխանությունը²⁴¹: Ուտիքում ծագած ապստամբությունը ճնշելու համար Աշոտը դիմեց արխազաց թագավորի օգնությանը, որը նրան զորք տրամադրեց²⁴²: Ստեղծվեց մի

²³⁵ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 523:

²³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 524:

²³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 544-545:

²³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 538:

²³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 547-548, Ասողիկ, էջ 169:

²⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 553:

²⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 555-556:

²⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

իրավիճակ, երբ Աշոտ Բ-ի պայքարում զուգահեռվեցին երկու անհաշտ հակառակորդների՝ արխագաց և Կղարջքի թագավորների շահերն ընդդեմ Գուրգեն իշխանի:

Բայց թե՛ Կոստանդինին և թե՛ Ատրներսեհին ապրելու քիչ ժամանակ էր մնացել: Նրանցից առաջինը մահացավ 922 թ., իսկ երկրորդը՝ 923 թ.: Դատելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից՝ Կղարջքում գերիշխանություն ստացավ Գուրգենը, թեև Ատրներսեհի թագավորական տիտղոսն անցավ նրա ավագ որդի Դավիթին²⁴³: Մինևույն ժամանակ Աբխազաց թագավորությունում սկսվեցին գահակալական կռիվներ Կոստանդին Գ-ի որդիների՝ Գեորգիի և Բագրատի միջև: Բագրատն Գուրգեն իշխանի փեսան էր, իսկ վերջինս փորձում էր նրան բազմեցնել արխագաց գահին: Ըստ Ջ. Անչաբաձեի՝ Բագրատը ծնվել էր Կոստանդին Գ-ի երկրորդ ամուսնությունից, որը կնքվել էր Սմբատ Ա-ի դստեր հետ²⁴⁴: Բայց Բագրատը շուտով մահացավ, և դրանից հետո Աբխազաց թագավորության միահեծան տերը դարձավ Գեորգին (929-957), որի օրոք Աբխազաց թագավորությունը հասավ հզորության գագաթնակետին: Գեորգին Վիրքում իշխան նշանակեց իր որդիներին²⁴⁵: Որոշ ժամանակ անց արխագակյան զորքերը ներխուժեցին Կախք և հրի ու սրի մատնեցին այն²⁴⁶: Այդ շրջանում Գուրգենն իր քրոջ՝ աղվանից թագուհի Դինարի միջոցով սկսեց քաղկեդոնականությունն աստիճանաբար տարածել Աղվանքում²⁴⁷: Ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ այդ գործը գլուխ բերելու շրջանում Մալարյանները գրավեցին Ատրպատականը, իսկ այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել 941 թ.²⁴⁸, այսինքն՝ Գուրգենի մահվան տարում:

²⁴³ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 34-35:

²⁴⁴ Տե՛ս З. Анчабадзе, նշվ. աշխ., էջ 128:

²⁴⁵ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 67: Տե՛ս նաև З. Анчабадзе, նշվ. աշխ., էջ 128:

²⁴⁶ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 68:

²⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67:

²⁴⁸ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը 9-10-րդ դարերում, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հասարակական գիտություններ, 1957, N 10, էջ 92:

Աշոտ Բ-ի մահից հետո հայոց թագավոր դարձավ Աբասը (929-953), որի օրոք Կղարջքում և Վիրքում ստեղծվեց նոր իրավիճակ: Այդ ժամանակ Կղարջքում ոչ առանց հայոց թագավորի աջակցության տեր ու տնօրեն էր նրա աներ Գուրգենը, որի մասին Դավիթի որդի Սմբատը հաղորդում է, թե նա կռվել է իր բոլոր նախորդներից ավելի շատ և տիրել Կղարջքի կուրապաղատության բոլոր հարևան հողերին²⁴⁹: Աբխազաց թագավորը Գուրգենի դեմ պայքարելու համար սկսեց հովանավորել Արտանուջի տեր Աշոտ Կիսկասի իշխանին (մահ՝ 939 թ.²⁵⁰), որին ամուսնացրեց իր քրոջ հետ: Հակամարտությունն ավարտվեց մոտ 935 թ. Գուրգենի հաղթանակով, որը գրավեց Արտանուջը, բայց հարկ համարեց Աշոտին զիջել Աջարայի մի մասը և Ղվել բերդը²⁵¹: Հետագայում, երբ Աշոտը սկսեց համագործակցել Գուրգենի դեմ պայքարող աբխազաց թագավորի հետ, Գուրգենը ետ խլեց զիջածը, իսկ նա, զրկված տիրույթներից, հեռացավ Աբխազաց թագավորություն²⁵²: Այդ շրջանում Գուրգենն ընդունում էր Բյուզանդիայի գերիշխանությունը, սակայն դատելով Կոստանդին Ծիրանածնի տեղեկություններից, ըստ որոնց՝ կայսրությունը կամեցել է տիրել Արտանուջին, սակայն դրան դեմ են արտահայտվել Դավիթ թագավորն ու Գուրգեն իշխանը, որի հետևանքով կայսրությունը զիջել է²⁵³, ցույց է տալիս, որ գերիշխանության ընդունումը եղել է ոչ ամբողջապես և հիմնականում վերաբերել է միայն սահմանների պաշտպանությանը և փոխադարձ օգնությանը²⁵⁴:

Գուրգեն իշխանի թեև ոչ ուղղակի հաղթանակն Այսրկովկասի քաղկեդոնականների շրջանում գերիշխանության հասնելու պայքա-

²⁴⁹ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 35:

²⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵¹ Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 19, էջ 237, ծանոթ. 7: Տե՛ս նաև С. Toumanoff, The Bagratids of Iberia, p. 26.

²⁵² Տե՛ս Կոստանդին Ծիրանածին, էջ 19:

²⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20-23:

²⁵⁴ Տե՛ս Փ. Ինդրոկվա, նշվ. աշխ., էջ 68:

րում իր գլխավոր հակառակորդի՝ արխագաց թագավորի նկատմամբ (նրա հովանավորյալ Աշոտ Կիսկասիին պարտության մատնելը) և նրա գերիշխանության հաստատումը Կղարջքի կուրապաղատությունում, որտեղ դեռևս գոյություն ունեին Կղարջքի թագավոր Ատրներսեհի ժառանգները, ու քաղկեդոնական հոգևոր իշխանության տարածումն Աղվանքում այն կարևոր նախադրյալներն էին, որոնք նախանշեցին Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության հիմնադրումը՝ Կղարջքի Բագրատունիների դրոշի ներքո²⁵⁵:

²⁵⁵ Իշխանաց իշխան Գուրգենը որդի չունեի, և նրա տիրույթները բաժին հասան այլոց:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԵՐԿՐԱՄԱՍԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ
ԱՅՍԵՐԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՄԻԱՄՆԱԿԱՆ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂՇՈՒՄԸ

3.1. Իրադարձություններն Այսրկովկասում 10-րդ դարի
կեսերին և արխագաց թագավորների`
քաղկեդոնականներին միավորելու գործունեությունը

10-րդ դարի առաջին քառորդին Հայաստանում և այսրկովկասյան երկրներում տեղի ունեցած իրադարձությունները նպաստեցին Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթացին:

Հայոց Սմբատ Ա թագավորի (891-913) պարտությունը և եղերական մահից հետո ձևավորված իրադարձությունը, երբ շուրջ մեկ տասնամյակ Հայոց թագավորությունը փորձում էր վերականգնել նախկին հզորությունը, հնարավորություն տվեց Կղարջքի Բագրատունիներին` ակտիվորեն լծվելու սկզբում զուտ վրացադավան երկրամասերի, իսկ այնուհետև` Այսրկովկասի բոլոր քաղկեդոնականների միավորման գործընթացին: Նրանք օգտվեցին ստեղծված բարենպաստ իրավիճակից: Ոչ վաղ անցյալում տարածաշրջանի հզոր տերությունը` Հայոց թագավորությունը, պարբերաբար ենթարկվում էր արշավանքների հարևան ամիրայությունների գորքերի կողմից և միջամտել տեղի ունեցող գործընթացներին անկարող էր: Ավելին` Հայաստանը, եթե հաշվի առնենք այն, որ հայ ժողովուրդը Աշոտ Երկաթի գլխավորությամբ բարձրացրել էր ժողովրդազատագրական շարժման դրոշը և, դրանով իսկ, իր վրա բեռեղ Արաբական խալիֆայության և Ատրպատականի ամիրայության ուշադրությունը, Կղարջքի կուրապաղատության համար վերածվել էր յուրօրինակ պաշտպանիչ վահանի, որը հնարավորություն էր տալիս տեղի Բագրատունիներին խաղաղ պայմաններում և անարգել ձեռնարկելու Այսրկովկասի քաղկեդոնական

երկրամասերի միավորման գործը: Այդ իրավիճակում Վիրքին ու Կախքին տիրելու նկրտումներով ի հայտ եկավ և, ըստ այդմ, նրանց գլխավոր հակառակորդը դարձավ Աբխազաց թագավորությունը:

Հայտնի է, որ 9-րդ դարում Հայաստանում տեղի էր ունենում միավորման գործընթաց չորս հիմնական կենտրոններով՝ Բագրատունյաց, Արծրունյաց, Սյունյաց և Առանշահիկյների: Վերջին երեքը նույն դարի կեսերին ընդունեցին Բագրատունիների գերակայությունը, որը հնարավորություն տվեց Հայաստանի և այսրկովկասյան երկրների իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուն (862-887) հավակնելու արքայական թագի և ձևավորելու սեփական տերությունը (887-891):

Ի հակադրություն Հայաստանի՝ 9-րդ դարում Վիրքում տիրող իրավիճակն առավել բնորոշելի է մասնատվածություն եզրով: Ըստ որում՝ Այսրկովկասի առավելապես քաղկեդոնական բնակչություն ունեցող տարածքներում ներուժի առումով գերակայությունը բոլորովին էլ Կղարջքի կուրապաղատության կողմում չէր: Հյուսիսում իր հզորության օրերն էր ապրում Աբխազաց թագավորությունը, որը, թեև ստիպված էր ընդունել Այսրկովկասի իշխանաց իշխան ու այնուհետև թագավոր Աշոտ Բագրատունու գերիշխանությունը, արդեն 10-րդ դարի սկզբին, քաղկեդոնական միջավայրում առավելություն ստանալով հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ի կողմից, հնարավորություն ստացավ ընդգրկուն գործունեություն իրականացնելու Վիրքում, իսկ Հայոց թագավորության ժամանակավոր անկումից հետո նաև՝ Վիրքից դեպի արևելք տարածվող երկրամասերում՝ Կախքում ու Աղվանից թագավորության արևմտյան շրջաններում:

Նման իրավիճակում Կղարջքի կուրապաղատները ստիպված կենտրոնացել էին սեփական տիրույթների պահպանման անհրաժեշտության վրա, քանի որ հայտնվել էր այդ տարածքներում գերակայության ձգտող այլ ուժ: Դժվար է ասել, թե ինչպես կհանգուցալուծվեր այդ բարդ իրավիճակը, երբ Կղարջքի կուրապաղատներն առժամանակ ստիպված էին մտածել ոչ թե Այսրկովկասի վրացադավան երկրամասերը միավորելու, այլ, գլխավորապես, զոյատևման մասին, եթե

Սմբատ Ա-ի որդի Աշոտին չհաջողվեք վերահաստատել Հայոց թագավորությունը և հետևողականորեն զբաղվել հոր տիրույթների վերականգնման խնդրով:

Հայոց թագավորության վերահաստատումը և հզորացումը, հաշվի առնելով այն, որ հայոց թագավոր Աշոտ Բ-ն (913-929) աջակցում էր Կղարջքի Ատրնեբսեհ թագավորին²⁵⁶, փաստորեն, ապահովեց Կղարջքի կուրապաղատության հետագա գոյությունը:

Իրադրությունը, սակայն, Հայոց թագավորությունում կտրուկ փոփոխություններ էր կրել: Այն, հաշվի առնելով Վասպուրականի, Կղարջքի և Աղվանից թագավորությունների գոյության փաստը, այլևս կենտրոնաձիգ պետություն չէր և ենթարկվում էր ավատատիրական մասնատվածության շրջանում հանդես եկող տերությունների պետական կարգի տրամաբանությանը՝ հանդես գալով որպես թագավորությունների ու իշխանությունների դաշնություն՝ գերագահ թագավորի գլխավորությամբ²⁵⁷: Ուստի պատահական չէ, որ Աշոտ Բ-ն, իր գերիշխանությանը ենթարկելով նախկինում Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների օրոք Հայոց թագավորության կազմի մեջ մտնող երկրները, հռչակվեց շահնշահ կամ թագավորաց թագավոր²⁵⁸: Հետագայում այդ տիտղոսը կրում էին նրա հաջորդները, որը վկայված է նաև «Քարթլիի մատյանում»²⁵⁹:

²⁵⁶ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 525, 547-548:

²⁵⁷ Տե՛ս С. Stephenson, *Mediaeval Feudalism*, Cornell University Press, New York, 1965, pp. 75-78, 92-94: Տե՛ս նաև Ռ. Մաթևոսյան, Վասալա-սյուզերենական հարաբերությունները Բագրատունյաց Հայաստանում X-XI դդ., «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1977, N 10, էջ 46-54, *նույնի՛* Հայոց թագավորության պետական կառուցվածքն ըստ Մատթեոս Ուռուխյեցու վկայությունների, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1980, N 8, էջ 66-67:

²⁵⁸ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 551, Ստեփանոս Տարսանեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրութիւն, գիրք Բ., Ե., 2011, էջ 748, 755, Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 87:

²⁵⁹ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, Ա, էջ 74:

Նման իրավիճակը հնարավորություն էր տալիս քաղկեդոնական թագավորներին ու իշխաններին, ստանալով հայոց թագավորի օգնությունը, ձգտելու գերակա դիրքի Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միջավայրում: Վերջին իրողությունը հասկապես ակնառու էր հայոց Աբաս թագավորի օրոք (929-953), որի օգնությամբ իշխանաց իշխան Գուրգեն Բագրատունին կարողացավ գերիշխանության հասնել Կղարջքի կուրապաղատությունում և հարևան որոշ շրջաններում:

Փաստորեն, ի տարբերություն 9-րդ դարի, երբ Հայաստանում տեղի էր ունենում միավորման գործընթացը, իսկ Վիրքում և հարևան շրջաններում տիրում էր մասնատվածությունը, արդեն 10-րդ դարում իրադրությունը գլխիվայր փոխվեց: Հայոց թագավորությունը կենտրոնաձիգ պետությունից վերածվեց ավատատիրական դաշնության, իսկ Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրամասերում սկիզբ առավ միավորման գործընթացը:

Ահա՛, հենց այս իրավիճակն է, որ ստեղծեց բոլոր հնարավոր նախադրյալներն Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության ձևավորման համար:

Աբաս թագավորի օրոք (929-953) Հայոց թագավորությունն աստիճանաբար վերականգնում է իր հզորությունը և սկսում միջամտել Այսրկովկասում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններին: Քաղկեդոնականների միջավայրում նրա գլխավոր գործընկերը Գուրգեն Բագրատունին էր՝ Աջարայի և Կվել բերդի տերը: Աբաս թագավորի օգնությամբ մինչև 941 թ. Գուրգենը լայն գործունեություն էր իրականացնում Այսրկովկասում՝ հաջողությամբ հետ մղելով Աբխազաց թագավորության գրոհները, սահմանափակելով Կղարջքի կուրապաղատների գործունեությունը և քաղկեդոնականությունը տարածելով Աղվանից թագավորությունում²⁶⁰:

²⁶⁰ Մանրամասնորեն տե՛ս Ա. Եղիազարյան, Բագրատունիների վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացը, մաս երկրորդ. Համավրացական թագավորության

Դատելով այն իրողությունից, որ Աբաս թագավորն օգնում էր Գուրգենին, իսկ վերջինս պարտության մատնեց Արտանուջի տեր Աշոտ Կիսկաս իշխանին, զգալիորեն փոխվել էր ուժերի հարաբերակցությունն Այսրկովկասում: Հայոց թագավորի աջակցությունը վայելող Գուրգենից եկող վտանգի դեմ միավորվել էին արխագաց թագավորն ու Արտանուջի իշխանը, որն իր կնիքը թողեց նաև Գուրգենի մահից հետո տեղի ունեցող դեպքերի վրա: Ուստի՝ պատահական չէ, որ շուտով Աբաս թագավորը ստիպված եղավ պատերազմել Աբխագաց թագավորության և Կղարջքի միացյալ ուժերի դեմ: Աստղիկը հաղորդում է, որ Աբաս թագավորը «զՎրաց եւ զՍարմատացոց ասպատակն դադարեցոյց յաշխարհէս Հայոց»²⁶¹: Այս խիստ կարևոր տեղեկությունը նախկինում, որքան հայտնի է, մանրամասն քննության չի առնվել, մինչդեռ լույս է սփռում կարևոր իրողությունների վրա: Վերջինիս նպաստում է նաև պատմիչի տեղեկության հետագա հավածը, որտեղ, ի հստակեցումն ասվածի, նշված է հետևյալը. «ի միում աւուր բազմախուռն բանակաւք, բիւրաւոր զաւրաւք ելանէր Բէրն»²⁶² բելապես ամբարտաւանութեամբ, իշխանն Ափխագաց, ի Սարմատացոց աշխարհէն, որ յայնկոյս քան զԿովկասեան լերինսն: Խաղայ գայ անթիւ բազ-

ինքնուրույն պատմական հեռանկարի ուրվագծերը, «Վէմ» համահայկական հանդես, 2013, N 2, էջ 50-56:

²⁶¹ Տե՛ս Աստղիկ, էջ 749:

²⁶² Բեր անունով արխագաց թագավոր կամ իշխան հայտնի չէ: Ն. Ադոնցը փորձում է այդ անունը կապել Հովհաննես Դրասխանակերտցու կողմից արխագաց թագավորին տրված «Ավագն Ափխագաց» անվանման հետ: Տե՛ս Ն. Ադոնց, Երկեր, հ. Ե, Ե., 2012, էջ 388: Վարդան վարդապետը մի տեղում հիշատակում է հայոց Աբաս թագավորի կողմից Բերին կուրացնելու մասին (տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 88), իսկ մեկ այլ տեղում, խոսելով արխագաց Թևոսա (Թեոդոս) կույր թագավորի (975-978) մասին, Բերին նույնացնում է նրան: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91: Սակայն «Քարթլիի մատյանը» Թեոդոսին կուրացնելը վերագրում է նրա եղբայր, արխագաց թագավոր Դեմետրեին (967-975): Տե՛ս «Քարթլիի մատյան», էջ 70: Դժվար է միանշանակ ասել, թե իրականում որն է ճշմարիտը, սակայն հավանական է, որ Վարդան վարդապետի վրա ազդեցություն է թողնել այն պարզ իրողությունը, որ արխագաց երկու կույր իշխողները ժամանակագրորեն իրար շատ մոտ են կանգնած:

մութեամբ առ ափն գետոյն, որ Կուրն կոչի՝ անապատացուցնել կամելով զաշխարհս Հայոց»²⁶³: Թշնամին սպառնում էր, որ եկել քաղկեդոնական ծեսով օծելու Կարսի նորակառույց Սուրբ Առաքելոց եկեղեցին²⁶⁴: Հայտնի է, որ եկեղեցին կառուցվել է 930-942 թթ.²⁶⁵, որից պետք է բխեցնել, որ նշված իրադարձությունները տեղի են ունեցել արդեն կառուցված եկեղեցու օժման շրջանում, ամենայն հավանականությամբ 942 թ.: Այսինքն՝ Բերի գորքերի հարձակումը տեղի է ունեցել Գուրգեն Բագրատունու մահից (941 թ.) հետո, իսկ հարձակման պատրվակն էլ լիովին համապատասխանում է տիրող իրավիճակին, երբ տեղի էր ունենում Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթաց, իսկ վերջինիս՝ հաջողությամբ պսակվելու ճանապարհին միակ խոչընդոտը մնացել էր Հայոց թագավորությունը:

Հստակ է, որ «Վրաց եւ զՍարմատացոց» արտահայտության մեջ «զՍարմատացոց» ասելով՝ Ասողիկը նկատի ունի արխագաց գորքերը: Դա հաստատվում է նաև պատմիչի մեկ այլ հիշատակությամբ, ըստ որի՝ արխագաց թագավոր Սմբատը (իմա՝ Բագրատ Գ - Ա. Ե.) «խաղայ զաւրաւք բազմաւք ի Սարմատացոց աշխարհէն»²⁶⁶: Հատկապէս կարևոր է «Վրաց» անվան բացահայտումը, որը, հաշվի առնելով մեր հետազոտության արդյունքները, այնքան էլ դժվարին աշխատանք չէ: Խնդիրն այն է, որ Աբասն օժանդակում էր Գուրգեն իշխանին արխագաց թագավորի և Արտանուջի տերերի դեմ, ուստի բխում է ինքնըստինքյան եզրակացությունը: «Վրաց» անվան ներքո պատմիչը նկատի ունի Արտանուջի տերերի գորքը, որը, օգտվելով Գուրգենի մահից հետո ստեղծված իրավիճակից, միացած արխագաց բանակին, արշավանքի էր դուրս եկել Հայոց թագավորության դեմ: Բացառված չէ, որ արշավանքին մասնակցում էր նաև այդ ժամանակ արդեն Արխագաց

²⁶³ Ասողիկ, էջ 749:

²⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁵ Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմություն, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. III, էջ 374-375:

²⁶⁶ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 805-806:

թագավորության գերիշխանության ներքո գտնվող բուն Վիրքից հավաքագրված զորքը, սակայն, պատմիչի համար, անկասկած, հիշատակության հիմք է դարձել «վրաց» թագավոր հռչակված Կղարջքի տերերի մասնակցությունը արշավանքին:

Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Կուր գետի ափին և ավարտվեց հայոց զորքի հաղթանակով: Ասողիկը, գրելով այն մասին, որ Աբաս թագավորը «Վրաց եւ զՍարմատացոց ասպատակն դադարեցոյց յաշխարհէս Հայոց», ցանկացել է ընդգծել, որ հաղթանակը վերջնական է եղել: Ավելին, Բերը գերի է ընկել, բերվել Կարս և կուրացվել, որից հետո կնքված հաշտությամբ կողմերը պայմանավորվել են այլևս չպատերազմել միմյանց դեմ²⁶⁷:

Ուստի ընդգծենք, որ 10-րդ դարի 40-ական թվականներին ձևավորվել էր դաշինք Աբխազաց և Կղարջքի թագավորությունների միջև ընդդեմ Հայոց թագավորության, որն արդեն զրկվել էր քաղկեդոնականների միջավայրում իր հիմնական զինակցից՝ Գուրգեն Բագրատունուց: Վերջինիս մահից հետո նրա տիրույթները համաձայնությամբ բաժանվեցին երեք մասի՝ Կղարջքի Բագրատունիների երկու ներկայացուցիչների և արխազաց թագավորի միջև այն սկզբունքով, որ նրանցից յուրաքանչյուրը ստանում էր Գուրգենի հողերի՝ իր տիրույթներին հարևան շրջանները²⁶⁸:

Միննույն ժամանակ արխազաց թագավորը գործունեություն էր ծավալում Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման ուղղությամբ: Աբխազաց թագավոր Գեորգին (929-957), որի օրոք Աբխազաց թագավորությունը հասավ հզորության գագաթնակետին, տիրեց Վիրքին և այնտեղ իշխան նշանակեց իր որդի Կոստանդինին²⁶⁹:

Ի. Ջավախիշվիլին, անդրադառնալով Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման (ըստ նրա՝ Վրաստանի միավորման) գործըն-

²⁶⁷ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 750:

²⁶⁸ Տե՛ս Կոստանդին Օիրանաձին, էջ 19:

²⁶⁹ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, Ա, էջ 67: Տե՛ս նաև Յ. Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.), Сухуми, 1959, с. 128.

թացին, նշում է, որ դրան դեմ էին Վիրքի խոշոր ավատատերերը, որոնց հատկապես ձեռնտու էր մասնատվածությունը՝ հնարավորություն տալով վարելու անկախ կյանք: Երբ նրանք զգացին, որ աբխազաց թագավորը լրջորեն ձեռնամուխ է եղել միավորման գործին, անմիջապես դեմ դուրս եկան այդ ծրագրին՝ նպաստելով Գեորգի թագավորի դեմ հանդես եկած որդու՝ Կոստանդինի ապստամբությանը²⁷⁰:

Գեորգին զորք հավաքեց իր ապստամբ որդու դեմ, և նրան, ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ միացան Տայքի թագավորն ու Կախքի քորեպիսկոպոս²⁷¹ Փաղլան (մահ.՝ 929 թ.): Ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ Գեորգին Վիրքի կառավարիչ նշանակեց իր մյուս որդուն՝ Լևոնին²⁷²: Այս իրողությունը ցույց է տալիս, որ 10-րդ դարի առաջին կեսին դաշինք էր ձևավորվել Աբխազական թագավորության, Կղարջքի տերերի և Կախքի քորեպիսկոպոսների միջև:

Տայքի թագավորի հիշատակությունը 920-ական թվականների վերջերին խիստ կարևոր է: Մենք արդեն համոզվել ենք, որ Տայքը մինչև Սմբատ Ա թագավորի մահը մտնում էր հայոց թագավորների արքունի տիրույթների մեջ: Ն. Ադոնցը հավանական է համարում, որ միայն Սմբատի մահից հետո Կղարջքի Բագրատունիները կարողացան ներթափանցել Տայք: Ըստ որում՝ այդ իրականացրել են նրա որդիները²⁷³: Դրա վկայությունն է, թերևս, հայկական անանուն ժամանակագրություններից մեկում պահպանված այն տեղեկությունը, ըստ որի՝ Սմբատ Ա-ի մահից հետո, երբ սկսեց թագավորել Աշոտ Բ-ն, «իշխեին Բագրատունիք Շիրակայ և Այրարատու մինչ ի Գեղամ (իմա՝ Գեղամա ծով – Ա. Ե.) և մինչ ի Յուխտիսն (իմա՝ Ուղթիք կամ Ուղթիս-

²⁷⁰ Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմություն, հ. II, Թբ., 1965, էջ 103 (վրացերեն):

²⁷¹ Քորեպիսկոպոսը Կախքի իշխանների տիրոջն էր: Տե՛ս Հ. Մկրտումյան, Ծանարների ցեղը և նրանց դերը Դարյալի լեռնանցքի պահպանության գործում, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1972, N 6, էջ 86-87:

²⁷² Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 68:

²⁷³ Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 391:

Ա. Ե.) և մինչ ի Կարին և մինչ ի սահմանս Վասպուրականի և մինչ ի Չորոցգետն և մինչ ի Գարդման և Սիւնիս կատարեալ էր ի նոցանէ»²⁷⁴: «Մինչ ի Յուխտիսն» արտահայտությունից կարելի է բխեցնել, որ Ուղթիս (Օլթի) բերդաքաղաքը, որը գտնվում էր Տայքի հարավարևելյան հատվածում, այդ շրջանում արդեն դուրս էր մնացել Շիրակի Բագրատունիների տիրույթներից: Ցավոք սրտի, Տայքում Կղարջքի Բագրատունիների հայտնվելու վերաբերյալ աղբյուրներում ուղղակի տեղեկություններ չկան, ուստի մնում է միայն համաձայնել մեծ գիտնականի տեսակետին: Վերջինս հաստատվում է այն իրողությամբ, որ Իշխանի եկեղեցու արձանագրություններից մեկի համաձայն՝ արդեն 917 թ. Կղարջքի Ատրներսեհ թագավորը Իշխանի եպիսկոպոս է նշանակել ումն Բարսեղի (Վասիլ), որն այնտեղ գործել է 19 տարի²⁷⁵: Ավելին, շուտով Տայքում հանդես է գալիս 10-րդ դարի երկրորդ կեսին Այսրկովկասում ծավալուն գործունեություն իրականացրած և աղբյուրներում Տայքի կամ գերագանցապես քաղկեդոնականների միջավայրում իշխելու կապակցությամբ «վրաց» կուրապաղատ հորջորջվող Դավիթը, որը Կղարջքի առաջին թագավոր Ատրներսեհի (899-923) սերնդից էր, նրա որդի Բագրատ մագիստրոսի թոռն ու Ատրներսեհ կուրապաղատի որդին²⁷⁶: Նա իշխել է 966-1000/1001 թթ.²⁷⁷: Ինչ վերա-

²⁷⁴ Տե՛ս Սանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ., հ. I, կազմեց Վ. Հակոբյան, Ե., 1951, էջ 384:

²⁷⁵ Տե՛ս Ե. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917 г. в южные провинции Грузии, Тб., 1952, с. 30 : Կարելի է եզրակացնել, որ հենց այդ շրջանում, երբ Հայոց թագավորությունը գտնվում էր ծանր վիճակում, Ատրներսեհը կարողացել է տիրել Տայքի հյուսիսային գավառներին:

²⁷⁶ «Քարթլիի մատյանը» Դավիթ կուրապաղատին ներկայացնում է որպես Կղարջքի առաջին թագավոր Ատրներսեհի թոռնորդի: Ըստ վրացական աղբյուրի՝ Դավիթ կուրապաղատի պապն Ատրներսեհ թագավորի որդի Սմբատն էր, իսկ հայրը՝ Ատրներսեհ կուրապաղատը: Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 70: Դավթի որդի Սմբատը, նույնպես Դավիթ կուրապաղատին համարելով Ատրներսեհ թագավորի թոռնորդի, որպես նրա պապ է հիշատակում Ատրներսեհ թագավորի մյուս որդուն՝ մագիստրոս Բագրատին, իսկ հայր՝ վերջինիս որդի կուրապաղատ Ատրներսեհին, որը մահացել է 961 թ.: Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, История и повествование о Багратионах, пер. М. Лордкипанидзе,

բերում է թագավոր տիրոջսին, ապա վրացական աղբյուրներում Տայքի տերերը հաճախ որպես թագավորներ են կոչվում:

Անդրադառնալով Տայքում տիրող իրավիճակին էթնիկ և դավանանքային առումով՝ նշենք, որ դրա քննությունը կատարել ենք նախկինում, իսկ այստեղ մեջ բերենք մի իրողություն, որն ապացուցում է, որ տեղի քաղկեդոնական միջավայրում Դավիթ կուրապաղատի օրոք գերիշխում էին հայ բնակչությունն ու հայերեն լեզուն: Հայտնի է, որ «Պղնձե քաղաքի պատմությունը» Դավիթ կուրապաղատի հանձնարարությամբ արաբերենից թարգմանվել է հայերեն, որ այն պատմվի արքունիքում՝ թագավորներին և իշխաններին զվարճացնելու համար²⁷⁸: Հայտնաբերված ձեռագիրը կրում է «Ջրուց եւ խաւսք առաջի թագաւորացն եւ իշխանացն, զոր թարքմանեցին Դաւիթ կուրապաղատին ի հայ լեզու ի տաճիկ լիզվե»²⁷⁹: Դրանից բխում է, որ Տայքի կուրապաղատության արքունիքում գործածական է եղել հայերենը²⁸⁰: Այն, որ Տայքում խոսել են հայոց լեզվի տեղական բարբառով, հաստատել է նաև Ի. Աբուլաձեն²⁸¹: Հենց այդ է պատճառը, որ Իշխանի եկեղեցու

ԹԵ., 1979, Կ. 35-36: Քննության առնելով այդ տեղեկությունները՝ Ն. Ադոնցն ընդունելի է համարում երկրորդը: Տե՛ս նաև Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 385:

²⁷⁷ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, Կ. 36, Ասողիկ, էջ 822:

²⁷⁸ Հայտնի է «Պղնձե քաղաքի պատմության» հայերեն թարգմանության երկու տարբերակ: Հնագույնը հայտնաբերվել ու հրատարակվել է Ն. Ակինյանի կողմից: Տե՛ս Ն. Ակինեան, Ջրոյց Պղնձե քաղաքի, «Հանդես ամսօրեայ», 1958, N 1-4: Այն վերաբերում է 10-րդ դարի վերջին տասնամյակին և իրականացվել է Տայքում՝ Դավիթ կուրապաղատի հանձնարարությամբ: Տե՛ս Պ. Մուրադյան, «Պատմության Պղնձե քաղաքի» գրույցի հայկական և վրացական պատումների և նրանց փոխհարաբերության շուրջ, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, N 6, էջ 250:

²⁷⁹ Տե՛ս Ն. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 23:

²⁸⁰ Կարծիք է հայտնվել, որ թարգմանությունը կատարվել է Տայքի հայոց բարբառով: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22-23, Պ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 258:

²⁸¹ Տե՛ս Ի. Աբուլաձե, X դարի վրացերեն մի ձեռագրի հայերեն հիշատակագրությունները և նրանց նշանակությունը հայ բարբառագիտության համար, «Բանբեր Մատենադարանի», 1958, N 4, էջ 38-40: Տե՛ս նաև В. Степаненко, Торники и Тарониты в Византии (к вопросу о существовании т. н. тайкской ветви Торникаянов, «Античная древность и средние века», вып. 30, Екатеринбург, 1999, Կ. 133-136:

կողքին 11-րդ դարի սկզբին վրաց թագավոր Գուրգենի կառուցված փոքրիկ եկեղեցու վրացերեն արձանագրության մեջ կառուցման թվականը ներկայացված է նաև հայերենով ու հայկական թվականությամբ²⁸²:

Վերոհիշյալ դեպքերից քիչ անց Կախքի քորեպիսկոպոսության մաս կազմող Գարդաբանում ապստամբություն սկսվեց, որը ճնշելու նպատակով արխագաց Գեորգի թագավորն իր որդի՝ Վիրքի կառավարիչ Լևոնի հետ միասին արշավանքի դուրս եկավ: Որոշ ժամանակ անց արխագական զորքերը ներխուժեցին Կախք, հրի ու սրի մատնեցին այն, իսկ այնուհետև հեռացան²⁸³: Դրանից հետո Կախք արշավեց Գեորգիի որդի Լևոնը: Կյուրիկե Բ քորեպիսկոպոսը (929-976) մեկնեց նրա հետ հանդիպման, սակայն վրաց իշխաններից ոմանք նրան հաղորդեցին, թե Գեորգին հրամայել է ձերբակալել նրա ընտանիքին, որից հետո Կյուրիկեն փորձեց փախչել: Արխագների կողմն անցավ նրա եղբայրը և օգնեց գրավել մի քանի ամրոց Կախքում: Կյուրիկեն գերի ընկավ, սակայն արխագաց թագավորին որպես պատանդ հանձնելով իր որդուն, ինչպես նաև իր տիրույթները՝ ազատ արձակվեց²⁸⁴: Շուտով Վիրքի իշխանների դրդմամբ նա կրկին ապստամբեց²⁸⁵: Ի. Ջավախիշվիլին կարծում է, որ այս անգամ ևս Վիրքի իշխանները վտանգ զգացին արխագաց թագավորի հզորացումից և նրա դեմ հանեցին Կախքի քորեպիսկոպոսին²⁸⁶: Գեորգին ապստամբների դեմ զորք ուղարկեց իր որդի Լևոնի գլխավորությամբ, սակայն ապստամբությունը ճնշելիս հայտնի դարձավ Գեորգիի մահվան մասին, ուստի Լևոնը, հաշտություն կնքելով Կյուրիկեի հետ վերջինիս կողմից Արխագաց թագավորության գերիշխանությունն ընդունելու և Կյուրի-

²⁸² Տե՛ս Ե. Такайшвили, նշվ. աշխ., էջ 42:

²⁸³ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 68:

²⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 68-69:

²⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:

²⁸⁶ Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 104:

կեի որդու հետ իր դստերն ամուսնացնելու պայմանով, շտապ վերադարձավ²⁸⁷:

Այսրկովկասում տեղի ունեցող այս կարևոր իրադարձություններում Հայոց թագավորության մասնակցության կամ դերակատարության վերաբերյալ հայկական և վրացական աղբյուրները լռում են: Մ. Չամչյանցը գրում է, որ Աշոտ Գ Ողորմած թագավորի (953-977) գահակալության սկզբում հարևան լեռնականները ներխուժել են Հայոց թագավորություն, որոնց հայոց զորքը երեք տարվա ընթացքում պարտության է մատնել ու քշել երկրից²⁸⁸: Բայց այդ տեղեկությունը սկզբնաղբյուրներում հիմնավորում չի գտնում: Այս պարագայում իրավիճակը հստակեցնելուն նպաստում է այն, որ արաբական աղբյուրներից մեկի համաձայն՝ Աշոտ Գ-ի գերիշխանության ներքո է գտնվել Վիրքը: Ըստ այդ աղբյուրի՝ մոտ 953 թ. «Վրաստան նահանգի և Հայաստանի այլ մասերի վրա կար մի թագավոր, որի անունն էր Աշոթ իբն ալ-Աբբաս (իմա՝ Աշոտ Գ՝ որդի Աբասի – Ա. Ե.) և Շահնշահ տիտղոսն էր կրում: Սա փորձեց պաշարել Դվինը և նրա ժողովրդի դեմ կռվել: Ջորք հավաքեց հայերից, լեզգիներից և այլ անհավատներից...»²⁸⁹: Բացի Վիրքից՝ Աշոտ Գ-ն, փաստորեն, ծանրակշիռ դիրք ուներ Կովկասյան լեռնականների շրջանում, որի վկայությունն է լեզգիների գորքի մասնակցությունը Դվինի ազատագրման գործողությանը: Կարող ենք ենթադրել, որ Վիրքի իշխանների պայքարն Աբխազաց թագավորության դեմ հովանավորվում էր հայոց թագավորի կողմից, որը ևս շահագրգռված էր Վիրքում գերիշխանության հաստատմամբ, առավել ևս, որ վրաց իշխաններն Աբխազաց թագավորության հարձակումները հետ մղելու գործում ունեին նման հզոր տիրակալի պաշտ-

²⁸⁷ Տե՛ս և Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 69:

²⁸⁸ Տե՛ս Միքայել Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ 1784, Խ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 836:

²⁸⁹ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Մունաջջիմ-Բաշիի XI-XII դդ. անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, N 6, էջ 477:

պանության կարիքը: Առնվազն 950-ական թթ. սկզբին, ըստ արաբական աղբյուրի, Վիրքը գտնվում էր Հայոց թագավորության գերիշխանության ներքո, որի գահակալը համարվում էր շահնշահ կամ թագավորների թագավոր: Դա հիմնավորվում է այն փաստով, որ, ինչպես ստորև կտեսնենք, այդ և հետագա տարիներին արխագաց թագավորների հիմնական հոգսը ոչ թե Վիրքի, այլ Կախքի քորեպիսկոպոսության նվաճումն էր:

Արխագաց Լևոն թագավորը (957-967) կատարեց տրված խոստումն ու իր դստերն ամուսնացրեց Կյուրիկեի որդու հետ: Սակայն տարիներ անց նրա դուստրը մահացավ, որից հետո Լևոնն արշավեց Կախք, որտեղ ծանր հիվանդացավ ու վախճանվեց: Արխագաց թագավոր դարձավ նրա եղբայր Դեմետրեն (967-975), որից որոշ ժամանակ պահանջվեց վերականգնել Արխագաց թագավորության նախկին հզորությունը: Արխագաց թագավորներն այդ տարիներին հարձակման հիմնական թիրախ էին դարձրել Կախքի քորեպիսկոպոսությունը²⁹⁰, որի նկատմամբ հաղթանակն Արխագաց թագավորությունը կդարձներ էլ ավելի գորեղ²⁹¹:

Չ. Անչարաձեն ցույց տալու համար, որ Արխագաց թագավորությունը քաղկեդոնականների միավորման գործում մեծ հաջողություններ էր արձանագրել, մեջբերում է Ուխտանեսի հետևյալ հիշատակությունը. «Աճումն առնու ազգն այն, եւ բազմացեալ սփռի յեզր ծովուն աստի եւ անտի, եւ շրջի յայն կողմն եւ ձգի մինչեւ ի սահմանս Հայոց եւ Ադուանից, եւ լինի ազգ եւ բազում յոյժ, եւ կոչի անուն աշխարհին Ափխազք, եւ իւրաքանչիւր անուանք գաւառացն՝ որ շուրջ զիւրեւ անթիւք, եւ այլ եւս գաւառք շուրջ զՏփիսիս քաղաքաւ, որ կոչին Ծանարք՝ եւ Ջավախք՝ եւ Թռեխք»²⁹²: Դրանից կարելի է բխեցնել, որ Արխագաց

²⁹⁰ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 69-70:

²⁹¹ Տե՛ս Յ. Անչարաձե, նշվ. աշխ., էջ 134-135:

²⁹² Ուխտանեսի եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, «Պատմագրութիւն», գիրք Բ., Ե., 2011, էջ 532:

թագավորությունը զգալիորեն տարածել էր իր գերիշխանության սահմանները՝ հասնելով Տփղիս, Ծանարք, Ջավախք և Թռեղք: Բայց Ջ. Անչաբաձեի տեսակետը չի կարող հիմնավոր լինել այն պարզ պատճառով, որ պատմիչը չի հստակեցնում այդ իրադարձության ժամանակը և հանգամանքները: Ուստի խիստ թեական է դրանք 10-րդ դարի կեսերին տեղադրելը:

Շուտով արխազաց գահի հավակնորդ հայտնվեց՝ ի դեմս Դեմետրեի եղբայր Թեոդոսի, որը եկավ Սամցխե և սկսեց պատրաստվել պատերազմի: Դեմետրեի ուղարկած զորքը նրա հապճեպ հավաքված բանակին պարտության մատնեց, որից հետո Թեոդոսն ապաստանեց Վիրքի իշխաններից Ատրներսեհ Ջամեցու բերդում՝ Չամում: Դեմետրեի զորքը պաշարեց բերդը, որտեղից Թեոդոսն անցավ Տայքի Դավիթ կուրապաղատի տիրույթներն ու մեկ տարի ապաստանեց այնտեղ²⁹³: Այնուհետև նա տեղափոխվեց Կախք՝ Կյուրիկե քորեպիսկոպոսի տիրույթները: Դեմետրեն հաշտության առաջարկ կատարեց եղբորն այն պայմանով, որ Կյուրիկեն միջնորդ դառնա Թեոդոսի վերադարձի հարցում և խոստացավ չվնասել նրան, ավելին՝ առաջարկեց համատեղ իշխել Արխազաց թագավորությունում: Մակայն Թեոդոսի վերադարձից հետո նա դրժեց երդումը և կուրացրեց եղբորը: Քիչ անց նա վախճանվեց, իսկ արխազաց իշխանները թագաժառանգ չլինելու պատճառով Թեոդոսին ազատ արձակեցին ու գահ բարձրացրին (975-978): Թեոդոսը թույլ տիրակալ էր և կուրության պատճառով՝ ոչ զործունյա: Նրա դեմ շուտով սկսեցին հանդես գալ տեղի իշխանները²⁹⁴:

Փաստորեն՝ արխազաց թագավորների տասնամյակների ջանքերը՝ տիրելու Այարկովկասի քաղկեդոնական երկրամասերին, ի վերջո ավարտվեցին Թեոդոսի կարճատև գահակալության շրջանում արձանագրված տեղատվությամբ, որից անմիջապես օգտվեցին Արխազաց թագավորության հակառակորդները:

²⁹³ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 69-70:

²⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70-72:

3.2. Տայքի Դավիթ կուրապաղատը և Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթացը

975 թ. Կախքի գորքն արշավեց Վիրք ու պաշարեց Ուփլիսցիսեն: Վիրքի իշխաններից Մարուշի որդի Իվանեն (Իվանե Մարուշիձե) դիմեց Այսրկովկասում ազդեցություն և հեղինակություն վայելող Տայքի Դավիթ կուրապաղատին՝ առաջարկելով արշավել Վիրք, որտեղ կարող էր կամ անձամբ իշխել և կամ իշխանությունը հանձնել աբխազաց Գեորգի թագավորի դուստր Գուրանդուխտի և Գուրգեն Բագրատունու որդի Բագրատին: Վերջինս Կղարջքի առաջին թագավոր Ատրնեսեի (899-923) տոհմից էր, նրա որդի Սմբատի զավակ, «վրաց թագավոր» տիտղոսը ժառանգած Բագրատ Ռեզվենի (Խև) (958-994) թոռը²⁹⁵:

²⁹⁵ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 34-36: Վարդան վարդապետը նշում է, որ աբխազաց թագավոր Թևտասից (Թեոդոս) հետո «թագաւորեաց Բագարատ, որդի Գուրգենայ, որդւոյ Աշոտոյ Ողորմածին, ի վերայ Ափխազաց. այս ըստ Մխիթարայ երիցու ասիցն»: Վարդան վարդապետ, էջ 91-92: Մխիթար երեցը, ըստ Ղ. Ալիշանի, Մխիթար Անեցին է (տե՛ս նույն տեղում, էջ 92, ծանոթ. 2), սակայն Մխիթար Անեցու աշխատության՝ մեզ հասած հատվածում (տե՛ս Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Մարգարյանի, Ե., 1983) բացակայում է Գուրգենի՝ հայոց թագավորի որդի լինելու մասին տեղեկությունը: Փոխարենը այդ մասին հիշատակություն է պահպանել Մխիթար Այրիվանեցին, որը Աշոտ Գ Ողորմածի (953-977) օրոք տեղի ունեցած դեպքերը ներկայացնելիս գրում է. «Աստ եղև սկիզբն թագաւորելոյ Բագրատունեաց ի վերայ Վրաց, զի Գուրգեն ի Վիրս և Սմբատ եղբայր նորա ի Հայս թագաւորեցին»: Տե՛ս Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն ժամանակագրական, ի լոյս ընծայեաց Ք. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 71: Հավանաբար, Վարդան վարդապետի հաղորդումը բխում է նման տեղեկությունից, չնայած վերջինիս մեջ «եղբայր նորա» արտահայտությունը բոլորովին էլ չի նշանակում, թե խոսքը Աշոտ Գ թագավորի որդի Գուրգենի՝ Սմբատ Բ-ի հարազատ եղբոր մասին է, այլ, հավանաբար, պատմիչը փորձել է այդ կերպ ներկայացնել ազգակցական կապը հայոց և վրաց Բագրատունիների միջև: Վարդան վարդապետը, թեև այդ տեղեկությունից բխող իր եզրակացությունը տվել է, սակայն իր երկի մեկ այլ հատվածում, ներկայացնելով Կղարջքի Բագրատունիների՝ «վրաց թագավոր» տիտղոսը կրած ներկայացուցիչներին, գրում է. «Ատրնեսեի (Կղարջքի կամ «վրաց» թագավոր՝ 899-923 թթ.-Ա. Ե.), սորա որդի Դաւիթ (վրաց թագավոր 923-937 թթ.-Ա. Ե.), սմա երթորորդի Գուրգեն (Բագրատ Խևի որդի Գուրգեն՝ վրաց թագավոր 994-1008 թթ.-Ա. Ե.), որոյ որդին Բագարատ (իմա՛ աբխազաց թագա-

Դավիթն անսաց Իվանեի հորդորին և գորք մտցրեց Վիրք՝ այնտեղից դուրս մղելով Կախքի ուժերին²⁹⁶: Նրա մոտ եկավ Իվանեն՝ իր հետ բերելով Բագրատին և նրա հայր Գուրգենին: Կուրապաղատը որդեգրեց Բագրատին՝ որպես Տայքի երկու՝ հարավային ու հյուսիսային մասերի ժառանգորդ²⁹⁷ և Ուփլիսցիսեն վերցրեց Իվանեից ու հանձնեց նրան²⁹⁸: Բայց քանի որ Բագրատն անչափահաս էր, Դավիթ կուրապաղատը նրան իշխանակից կարգեց նրա հայր Գուրգենին՝ վրաց իշխաններին հրամայելով. «Մա (իմա՛ Բագրատը – Ա. Ե.) Տայքի, Քարթլիի և Ափխազաց երկրի գահաժառանգն է, իմ որդին և սանը, և ես եմ սրա խնամակալն ու սատարը, սրան հպատակվեք բոլորդ»²⁹⁹:

Փաստորեն՝ Դավիթ կուրապաղատը պատմական դեր խաղաց Աբխազավրացական թագավորության ձևավորման գործում՝ շրջանառության մեջ դնելով Բագրատ Բագրատունու՝ աբխազաց և վրաց թագաժառանգ հանդիսանալու գաղափարը: Ավելին՝ Կղարջքի տիրա-

վոր Բագրատ Գ-Ա. Ե.): Վարդան վարդապետ, էջ 82: Այսինքն՝ այստեղ արդեն Գուրգենը ներկայացված է ոչ որպես հայոց թագավորի որդի: Այն, որ Կղարջքի առաջին թագավորի որդի Դավիթը զավակ չուներ և նրանից «վրաց թագավոր» տիտղոսը ժառանգել է նրա եղբոր որդի Բագրատ Խևը (վրաց թագավոր՝ 958-994 թթ.), հայտնի է վրացական աղբյուրից: Տե՛ս *Сумбат Давитис-дзе*, с. 36: Իշխանի եկեղեցու արձանագրություններից մեկի համաձայն՝ Բագրատ Խևից առաջ «վրաց թագավոր» տիտղոսը կրել է Դավիթ թագավորի եղբայր Բագրատ մագիստրոսը (937-945): Տե՛ս *Е. Такайшвили*, նշվ. աշխ., էջ 36: «Քարթլիի մատյանի» համաձայն՝ Բագրատից հետո՝ մինչև 958 թ., «վրաց թագավոր» տիտղոսը կրել է նրա եղբայր, Բագրատ Խևի հայր Սմբատ կուրապաղատը, որից էլ այդ տիտղոսը ժառանգել է Բագրատ Խևը: Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 67: Վարդան վարդապետը, փաստորեն, «վրաց թագավոր» տիտղոսը կրողների ցանկից դուրս է թողել Բագրատ մագիստրոսին, Սմբատ կուրապաղատին և Բագրատ Խևին, չնայած սխալմամբ վերջինիս վերաբերյալ ասված «եղբոր որդի» բառերը վերագրել է նրա որդի Գուրգենին, որն իրականում Դավիթի եղբոր՝ Սմբատ կուրապաղատի թոռն էր: Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 67: Բագրատ մագիստրոսին, Սմբատ կուրապաղատին և Բագրատ Խևին վրաց թագավորների ցանկում չի հիշատակում նաև Մխիթար Այրիվանեցին: Տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 22-23:

²⁹⁶ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 70:

²⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71-72:

²⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70:

²⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71:

կալների կողմից տասնամյակներ առաջ սկսված՝ գուտ վրացադավանների միավորման գործընթացը շուտով վերածվեց Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական պետության ձևավորման գործընթացի, երբ արխազաց թագավոր հռչակված Բագրատունի իշխանն Արխազաց թագավորության ներուժը կարողացավ ներդնել Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրների ու երկրամասերի միավորման և մեկ թագավորության կազմում ընդգրկելու գործում:

978 թ.՝ արխազաց Թեոդոս թագավորի իշխանության վերջին տարում, Վիրքի իշխանները կապ հաստատեցին Կախքի քորեպիսկոպոսի հետ և նրան հանձնեցին Ուփլիսցիսե ամրոցը: Գերվեցին արխազաց և վրաց գահաժառանգ Բագրատը, նրա հայր Գուրգենն ու մայրը՝ Գուրանդուխտը: Այդ լուրը զայրացրեց Դավիթ կուրապաղատին, որն արշավեց դեպի Կախք: Քորեպիսկոպոսը անմիջապես հաշտության առաջարկ արեց, ազատ արձակեց գերյալներին և նրանց վերադարձրեց Ուփլիսցիսեն³⁰⁰:

Արդեն երեք տարի էր, ինչ թագավորում էր Թեոդոս կույրը: Նրա օրոք Արխազաց թագավորությունը կորցրեց հզորությունը և կանգնեց քայքայման եզրին: 978 թ. դարձյալ հանդես եկավ Մարուշի որդի Իվանեն, որն այս անգամ, վրաց իշխաններից բացի, կարողացավ համախմբել նաև արխազաց իշխաններին, և նրանք միահամուռ դիմեցին Դավիթ կուրապաղատին՝ Բագրատին դարձնելու իրենց թագավոր: «Քարթլիի մատյանը» հաղորդում է, որ կուրապաղատը դժկամությամբ համաձայնեց, քանի որ անգավակ լինելու պատճառով Բագրատին որդեգրել էր որպես Տայքի ժառանգորդ, սակայն այն ժամանակ արխազաց և վրաց երկրները մնացել էին անտերունչ, ուստի նա ի վերջո համաձայնեց և Բագրատին ուղարկեց Արխազաց թագավորություն: Թեոդոս կույրին գահընկեց արեցին և Բագրատին օժեցին արխազաց թագավոր, քանի որ նա արդեն չափահաս էր դարձել³⁰¹:

³⁰⁰ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 72:

³⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում:

Մարուշի որդի Իվանեի և Դավիթ կուրապաղատի ձեռնարկած քայլերը Ի. Ջավախիշվիլին որակում է որպես միասնական վրացական թագավորության հիմնադրման երաշխիք³⁰²:

Գ. Մելիքիշվիլին կարծում է, որ չպետք է գերազնահատել Տայքի և Կղարջքի դերը 9-10 դարերում Վրաստանի միավորման գործընթացում, քանի որ այդ պարագայում անտեսվում են տարբեր էթնոքաղաքական շրջանների սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակները³⁰³: Միավորման գործընթացի առաջին դիրքում կանգնած էին ոչ թե Կղարջքի տերերը, այլ աբխազաց թագավորները, որոնք տիրապետում էին ավելի ընդարձակ ռեսուրսների³⁰⁴: Այդ առումով, հարկ է նշել, որ Ս. Ջանաշիան փորձ է կատարել Տայքի և Կղարջքի Բագրատունիների իշխանությունները ներկայացնելու որպես 10-րդ դարի երկրորդ կեսին Այսրկովկասի ամենաընդարձակ պետական կազմավորում, որը, ըստ նրա, իբր թե ընդգրկում էր Տայքը, Կղարջքը, Շավշքը, Աջարան, Սպերը, Արտահանը, Սամցխեն ու Ջավախքը³⁰⁵: Այդ տեսակետն իր արձագանքն է գտել հետագա որոշ ուսումնասիրողների աշխատանքներում³⁰⁶: Տայքի ու Կղարջքի Բագրատունիների տիրություններին մենք դեռ կանդրադառնանք, իսկ այժմ միայն նշենք, որ Այսրկովկասում ամենաընդարձակը բոլորովին էլ նրանց տիրությունները չէին, այլ Աբխազաց թագավորությունը, որը կարողացել էր տիրել Վիրքին՝ էլ ավելի ընդարձակելով իր սահմանները: Բացի այդ՝ 10-րդ դարի երկրորդ կեսին՝ Սմբատ Բ (977-989) և Գագիկ Ա (989-1020) թա-

³⁰² Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 123-124:

³⁰³ Տե՛ս Գ. Մելիքիշվիլի, Ավատատիրական Վրաստանի քաղաքական միավորումը և Վրաստանում ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման մի քանի հարցեր, Թբ., 1973, էջ 12 (վրացերեն):

³⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50-51, 54-56:

³⁰⁵ Տե՛ս С. Джанашиа, Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н. Токарского «Архитектура древней Армении», Тб., 1947, с. 12:

³⁰⁶ Տե՛ս օր., В. Степаненко, Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в., «Античная древность и средние века», вып. 11, Свердловск, 1975, с. 125:

գավորների օրոք Հայոց թագավորությունը զգալի հաջողություններ էր արձանագրել կենտրոնաձիգ իշխանության վերականգնման առումով, ու, թեև այն այսրկովկասյան թագավորություն չէր պատմաքաղաքական առումով, սակայն Այսրկովկասի զարգացումներում կրկին ձեռք էր բերել վճռորոշ դերակատարություն: Տարածքային առումով Հայոց թագավորությունը զգալիորեն գերազանցում էր ինչպես Աբխազաց թագավորությանը, այնպես էլ Տայքի ու Կղարջքի Բագրատունիների իշխանություններին: Ինչ վերաբերում է վերջիններին, ապա նույնիսկ ամենամեծ ցանկության դեպքում հնարավոր չէ դրանք դիտարկել որպես մեկ միասնական պետական կազմավորում, քանի որ նախկինում ակնհայտ էր այսուհետև ևս կտեսնենք, որ, բացի զուտ ավատատիրական մասնատվածությունից, այդ տարածքները մասնատված էին նաև քաղաքականապես: Ուստի 10-րդ դարի երկրորդ կեսի պատմաքաղաքական իրավիճակին հակասող պնդում է, մի կողմից, Տայքի ու Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթներն ընդհանուր առմամբ որպես մեկ միավոր դիտարկելը, իսկ մյուս կողմից՝ դրանք Այսրկովկասի ամենաընդարձակ պետական կազմավորում համարելը:

Մեր քննարկած դեպքերը ցույց են տալիս, որ Աբխազաց թագավորությունը մեծ դերակատարություն ունեցավ Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթացում, սակայն փաստ է և այն, որ Հայոց թագավորության աջակցությամբ միավորման առաքելությունն այնուհետև իր վրա վերցրեց Տայքի կուրապաղատ Դավիթը՝ պաշտպանության ներքո առնելով Վիրքի ու Աբխազաց թագավորության գահաժառանգին: Ուստի առավել ճշգրիտ է Ջ. Անչաբաձեի այն տեսակետը, որ քաղկեդոնականների միավորման գործընթացում շահագրգռված էին թե՛ Աբխազաց թագավորությունը և թե՛ Տայքի ու

Կղարջքի Բագրատունիները, որոնք այդ իսկ պատճառով հանդես էին գալիս որպես հակառակորդներ³⁰⁷:

Գ. Մելիքիշվիլիի վերոհիշյալ տեսակետը, թե չպետք է գերագնահատել Տայքի ու Կղարջքի դերը Վրաստանի միավորման գործում, խիստ հիմնավոր կլիներ, եթե չլիներ 978 թ. իրադարձությունների հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ի (977-989) վճռորոշ մասնակցությունը, որը հնարավորություն տվեց Դավիթ կուրապաղատին հաջողության հասնելու սեփական ծրագրերում: Խնդիրն այն է, որ Բագրատին որդեգրելուց հետո իրադարձությունները, ինչպես տեսանք, շուտով այլ ընթացք ստացան: Դավիթ կուրապաղատը սկսեց խորհել Բագրատ Բագրատունուն արխագաց գահին բազմեցնելու վերաբերյալ, սակայն այդ նպատակը կյանքի կոչելիս նա կարիք ուժեղ դաշնակցի, ուստի օգնության համար դիմեց հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ին: Ասողիկը տեղեկացնում է, որ արխագաց թագավոր Թեոդոսի (Թևոտաս) փոխարեն «կիրապաղատն Դավիթ եւ Սմբատ արքայ Հայոց թագաւորեցուցին Ափխագաց զՍմբատ՝ որդի Գուրգենայ, թոռն Բագարատայ թագաւորին Վրաց»³⁰⁸: Պարզ է, որ արխագաց գահին բազմած Սմբատը նույն ինքը Բագրատ Բագրատունին է, սակայն այստեղ կարևորն այն է, որ ի տարբերություն վրացական աղբյուրների տեղեկությունների՝ Ասողիկը հայտնում է, որ Բագրատի գահ բարձրանալուն մասնակցել է նաև հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ն: Զ. Անչաբաձեն կարծում է, որ այդ տեղեկությունը ճշգրիտ է, քանի որ Դավիթ կուրապաղատը դժվար թե նման քայլ ձեռնարկեր՝ առանց ստանալու տարածաշրջանի հզորագույն տիրակալներից մեկի՝ հայոց թագավորի աջակցությունը³⁰⁹: Այն, որ իրոք Բագրատին արխագաց գահին են բազմեցրել Դավիթ կուրապաղատն ու Սմբատ Բ-ն, ցույց է տալիս Դավթի որդի Սմբատի երկի՝ Է. Թաղայշվիլիի թարգմանությունը, որտեղ, ի տարբերություն հետա-

³⁰⁷ Տե՛ս 3. Анчабадзе, նշվ. աշխ., էջ 134-135:

³⁰⁸ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 805:

³⁰⁹ Տե՛ս 3. Анчабадзе, նշվ. աշխ., էջ 168:

գա թարգմանությունների, նշված է, որ Բագրատին պարզապես «դարձրին արխագաց թագավոր»³¹⁰:

Արխագաց թագավորությունում Բագրատ Բագրատունու գահակալությամբ ձևավորվեց նոր իրավիճակ, երբ Կղարջքի Բագրատունիներն արդեն կարող էին Արխագաց թագավորության ներուժն ի սպաս դնել սեփական նկրտումների իրականացման գործին: Ահա՛, այս իրողությունն է, որ էական ազդեցություն ունեցավ դեպքերի հետագա զարգացման վրա: Կարելի է արձանագրել, որ դրանցում մեծ դեր խաղաց Սմբատ Բ-ի միջամտությունը:

Սկզբում Բագրատ Գ-ն (978-1014) հանդես էր գալիս միայն որպես արխագաց թագավոր: Այդ է վկայում նրա հանձնարարությամբ գրված «Արխագաց թագավորների դիվանում» տեղ գտած հետևյալ վերջաբանը. «Նրանցից (իմա՛ արխագաց թագավորներից – Ա. Ե.) հետո կամեցավ աստված, և ես՝ Բագրատ Բագրատունիս, երանելի Գուրգենի որդին, արխագաց թագավոր Գեորգիի դստեր որդին, տիրեցի Արխագաց երկրին՝ իմ մայրենի ժառանգությանը և որքան ժամանակ կթագավորեմ, հայտնի է [միայն] աստծուն»³¹¹:

Բագրատ Գ-ն սկզբում գահընկեց թագավոր Թեոդոս Կույրին ուղարկեց Դավիթ կուրապաղատի մոտ, իսկ երկու տարի անց՝ 980 թ., զորք մտցրեց Վիրք: «Քարթլիի մատյանը» տեղեկացնում է, որ Վիրքում իշխում էր նրա մայր Գուրանդուխտը, սակայն դատելով հետագա հիշատակություններից՝ նրա իշխանությունը խիստ սահմանափակ էր: Վիրքի իշխանները զորք ժողովեցին ու դուրս եկան Բագրատ Գ-ի դեմ պատերազմի: Արխագաց բանակը հաղթանակի հասավ, որից հետո

³¹⁰ St' u «Жизнь и известие о Багратидах, царях наших грузинских, откуда они явились в эту страну, или с какого времени владеют они царством Грузинским, которое написал Сумбат, сын Давида», пер. Е. Такайшвили, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. 28, Тифлис, 1900, с. 154:

³¹¹ St' u «Сообщения средневековых грузинских письменных источников об Абхазии», Сухуми, 1986, с. 13:

Բագրատ Գ-ն կայունացրեց իրավիճակը Վիրքում: Այնուհետև նրան հայտնի դարձավ, որ Աբխազաց թագավորությունում իրավիճակը լարված է, և մորն իր հետ վերցրած՝ վերադարձավ Աբխազաց թագավորություն³¹²:

Փաստորեն՝ Բագրատ Գ-ն իր թագավորության առաջին տարիներին փորձ կատարեց գերիշխանություն հաստատելու նաև Վիրքում, սակայն գործերը նրան ստիպեցին անմիջապես վերադառնալ Աբխազաց թագավորություն³¹³:

Տարիներ անց՝ 988 կամ 989 թ.³¹⁴, Բագրատ Գ-ն արշավանքի դուրս եկավ դեպի Թռեղք, որտեղ Կղեկարն բերդում իշխում էր Ռատ Լիպարիտյանը՝ տիրելով Մանգլեաց փոր գավառին և Սակուրքին (Սկվիրեթ, Սակուրեթ): Նա հրաժարվում էր ենթարկվել Բագրատ Գ-ին: Մինչ վերջինիս գորքը ճանապարհին էր, Տայքի Դավիթ կուրապաղատին լուր բերեցին, թե Բագրատը դուրս է եկել նրա դեմ և կամենում է սպանել նրան³¹⁵: Դավիթ կուրապաղատը հավաքեց զորքերը՝ նրան դիմակայելու համար: Կուրապաղատին միացավ նաև աբխազաց թագավոր Բագրատի պապ, վրաց թագավոր Բագրատ Խևը, որն իր հերթին անհանգստանում էր, որ իր որդի, աբխազաց թագավոր Բագրատի հայր Գուրգենը (մահ.՝ 1008 թ.) կխլի իր տիրույթները: Դավիթ կուրապաղատն օգնության կանչեց հայոց թագավորներին՝ Սմբատ Բ-ի գլխավորությամբ, որոնք միացյալ զորքերով շարժվեցին դեպի Ջավախք: Դավիթ կուրապաղատի ուղարկած զորախումբը Շավշքի սահմանին հարձակվեց որդուն օգնության շտապող Գուրգենի վրա և պարտության մատնեց նրան: Այդ ժամանակ Բագրատն ար-

³¹² Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 72:

³¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

³¹⁴ Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 126:

³¹⁵ Ն. Բերձենիշվիլին կարծում է, որ Ռատը դիտավորյալ է նման լուր տարածել՝ Դավիթ կուրապաղատին ու Բագրատ Գ-ին թշնամացնելու նպատակով: Տե՛ս Ն. Բերձենիշվիլի, Վրաստանի պատմության հարցեր, հ. VII, Թբ., 1974, էջ 14 (վրացերեն):

դեն հասել էր Թոռեք: Տեղեկանալով իրավիճակին և հասկանալով, որ Դավիթ կուրապաղատի դեմ պատերազմել չի կարող, Բագրատը միայնակ ներկայացավ նրան և հայտնեց, որ իրականում եկել է պատերազմելու անհնազանդ Ռատի դեմ: Ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ կուրապաղատը հավատաց նրան և արտոնեց հնազանդեցնել Ռատին: Ռատն ի վերջո հնազանդվեց և լքելով իր տիրույթները՝ հեռացավ Ղվիրիլա գետի և Լիխի լեռնաշղթայի միջև գտնվող Արզվեթ գավառը³¹⁶՝ իր պապենական ոստանը³¹⁷:

Այս դեպքերի մասին Ասողիկը հաղորդում է կարևոր տեղեկություններ, որոնք լույս են սփռում մի շարք մութ անցքերի վրա: Պատմիչը հայտնում է, որ երբ Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենին սեփական տիրույթներից քշեց վերջինիս հայր, վրաց թագավոր Բագրատ Խևրե, թերևս, Դավիթ կուրապաղատի աջակցությամբ, 988 թ. «թագաւոր Արխազաց խաղայ գաւրաւք բազմաւք ի Սարմատացոց աշխարհէն ի վերայ կիրապաղատին Տայոց Դաւթի ... յայսկոյս անցեալ ընդ Կովկասային լերինսն, գայ բանակի յեզերս Կուրն կոչեցեալ գետոյ:

Եւ կիրապաղատն Տայոց Դաւթ եւ թագաւորն Վրաց Բագարատ (իմա՛ Բագրատ Խև-Ա. Ե.) առաքեն առ թագաւորն Հայոց Սմբատ՝ կոչել յաւզնականութիւն իւրեանց»³¹⁸: Հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ն հավաքեց հայոց զորքն ու արշավանքի դուրս եկավ: Դատելով Ասողիկի տեղեկություններից՝ հավաքվել էին Վասպուրականի, Սյունյաց և Հայոց Արևելից կողմանց զորքերը: Վերջիններս Սմբատը Բ-ի գլխավորությամբ միացան Դավիթ կուրապաղատի բանակին և շարժվելով առաջ՝ հասան Ջավախք: Արխազաց թագավոր Բագրատ Գ-ն հաշտություն առաջարկեց, որն ընդունվեց հակառակորդների կողմից: Դավիթ կուրապաղատը Բագրատից վերցրեց Սակուրք բերդը և օգնության

³¹⁶ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Ե., 1963, էջ 39:

³¹⁷ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 72-73, Ս. Երեմյան, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, «Ն. Մառի անվան կարփնետի աշխատություններ», N 2, Ե., 1947, էջ 114-116:

³¹⁸ Ասողիկ, էջ 805-806:

դիմաց հանձնեց հայոց թագավորին³¹⁹: Աստղիկի տեղեկություններից կարելի է բխեցնել հետևյալ կարևոր իրողությունները.

ա. արխազաց թագավոր Բագրատը հարձակում էր գործել Տայքի կուրապաղատ Դավիթի վրա, ուստի նրանց միջև առկա էին լուրջ հակասություններ,

բ. արխազաց թագավոր Բագրատը դեռևս արխազաց և վրաց թագավոր չէ, քանի որ թե՛ «վրաց թագավոր» տիտղոսը, թե՛ վրացադավան երկրամասերից շատերը նրան չէին պատկանում: Ավելին՝ բուն Վիրքում ևս, ինչպես տեսանք, նրա գերիշխանությունը երբեմն վիճարկվում էր: Պատահական չէ, որ հայկական և վրացական աղբյուրներում նա պարզապես հիշատակվում է որպես արխազաց թագավոր³²⁰,

գ. «վրաց» թագավոր է հիշատակվում մեկ այլ Բագրատ, որը վրացական աղբյուրներում հայտնի է որպես Բագրատ Խն և որպես արխազաց թագավոր հռչակված Բագրատի պապ,

դ. Բագրատի դրությունը Վիրքում այնքան անկայուն էր, որ նրա հորը Կղարջքում գրկեցին տիրույթներից,

ե. Վիրքում տեղի ունեցող գործընթացներում լուրջ դերակատարություն ուներ հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ն:

Աստղիկի տեղեկություններից կարելի է բխեցնել այլ իրողություններ ևս: Երբ 990 թ. Դավիթ կուրապաղատը գրավեց Մանազկերտը, Հայոց թագավորությանը հարևան ամիրայությունների գորքերը՝ Ատրպատականի Մամլան ամիրայի գլխավորությամբ արշավեցին դեպի Մանազկերտ և հասան Ծաղկոտն գավառը: Նրանց ընդառաջ դուրս եկան հայոց Գագիկ Ա թագավորի (989-1020), Տայքի Դավիթ կուրապաղատի և վրաց թագավոր Բագրատ Խնի միացյալ զորքերը՝ ստիպելով հակառակորդին նահանջել³²¹: Ի դեպ, Գագիկ Ա-ն համար-

³¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 806:

³²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 73 և այլն:

³²¹ Տե՛ս Աստղիկ, էջ 816:

վում էր «շահնշահ Հայոց և Վրաց»: Անիի Կաթողիկե եկեղեցու կառուցման արձանագրության մեջ նշված է, որ «Ի :ՆԾ: Թ[ուին] Հայոց (1001 թ. – Ա. Ե.) ... ի մեծափառ թագաւորութեանն Գագկա Հայոց եւ Վրաց շահանշահի, եւ Կատրանիդէ Հայոց թագուհի ... հրամանաւ առն ինո Գագկա շահանշահի, շինեցի զՍուրբ Կաթողիկէս...»³²²: Փաստորեն՝ հայոց հզոր արքան պահպանում էր գերագահ դիրքը վրացադավանների միջավայրում:

Այս շրջանում, փաստորեն, դաշինք գոյություն ունէր հայոց թագավորի, Տայքի կուրապաղատի և արխագաց թագավոր Բագրատի պապ, «վրաց» թագավոր Բագրատի միջև, որը սեփական որդուց իլել էր նրա տիրույթները, որի հետևանքով, ինչպես վերը տեսանք, Բագրատ Գ-ն արշավանքի դուրս եկավ Դավիթ կուրապաղատի դեմ: Արդեն 998 թ., երբ տեղի ունեցավ Ատրպատականի ամիրա Մամլանի հաջորդ արշավանքը Դավիթ կուրապաղատի դեմ, Ծմբոյի ճակատամարտում թշնամուն պարտության մատնեցին Հայոց և Վրաց շահնշահ Գագիկ Ա-ի, Դավիթ կուրապաղատի և վրաց թագավոր Գուրգենի՝ Բագրատ Խնի որդու միացյալ զորքերը³²³: Ըստ որում՝ պատմիչը գրում է, որ Բագրատ Խնը, որին պատմիչը ներկայացնում է որպես վրաց թագավոր³²⁴, արդեն վախճանվել էր, և նրանից հետո նրա փոխարեն թագավորում էր նրա որդի Գուրգենը³²⁵:

Այդ կարևոր իրադարձություններին անմասն էր արխագաց թագավոր Բագրատ Գ-ն: Հայոց թագավոր և Տայքի կուրապաղատի դաշինքն այնքան հզոր էր, որ նրանց առջև տարիներ առաջ նահանջած արխագաց թագավորն այլևս չէր խառնվում տարածաշրջանի կարևոր

³²² Տե՛ս «Իվան հայ վիմագրության», պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Ե., 1966, էջ 35: Գագիկը որպես Հայոց և Վրաց շահնշահ է հիշատակված նաև Անիի Աբղարիբ Պահլավունու եկեղեցու արձանագրություններից մեկի մեջ: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48:

³²³ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 818:

³²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 805:

³²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 818:

իրադարձություններին: Թերևս ճիշտ է Մ. Լորդկիպանիձեի այն տեսակետը, որ Դավիթ կուրապաղատը, հավանաբար, 988 թ. արխագաց Բագրատ Գ թագավորին զրկել էր իր ժառանգությունից³²⁶: Այնուհետև Դավիթ կուրապաղատն իր տիրույթները կտակեց Բյուզանդական կայսրությանը³²⁷:

Ակնհայտ է, որ Դավիթ կուրապաղատը, որը սկզբնապես մեծ դեր խաղաց Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթացում, այնուհետև, դեպքերի բերումով, դարձավ այդ գործընթացի հիմնական հակառակորդներից մեկը: Այդ պատճառով Բագրատ Գ-ն սկսեց մտածել նրանից ազատվելու մասին:

³²⁶ Տե՛ս Մ. Լորդկիպանիձե, *Из истории грузино-византийских взаимоотношений на грани X-XI вв.*, «Вопросы истории Грузии феодальной эпохи», т. II, Тб., 1972, с. 32:

³²⁷ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 822, В. Розен, *Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского*, СПб., 1883, с. 27:

3.3. Արխագաց թագավոր Բագրատ Գ-ն և Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության ձևավորումը

Դատելով «Քարթլիի մատյանի» հաղորդած տեղեկություններից՝ Բագրատ Գ-ի գահակալության սկզբում Արխագաց թագավորությունում ամեն ինչ չէ, որ հարթ էր ընթանում, և որոշ իշխաններ անհնազանդություն էին դրսևորում նոր թագավորի նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով իր թագավորության առաջին տարիներին Բագրատ Գ-ի գլխավոր հոգսը Արխագաց թագավորությունում ամրապնդվելն էր³²⁸:

Հարկ է անդրադառնալ նաև Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության ձևավորման գործում Բագրատ Գ-ի ձեռնարկած այն քայլերին, որոնց հետագոտողները գրեթե չեն անդրադառնում: «Քարթլիի մատյանը» Բագրատ Գ-ի թագավորելու վերջին շրջանն ամփոփելիս մասնավորապես պատմում է, որ «Բագրատունի քանի թագավորների և կյուրապաղատների մասին խոսեցինք վերը, որոնցից ոմանք թագավորել են Քարթլիում և ոմանք Սամցխե-Տայքում, մինչև այս Բագրատի գահ բարձրանալը: Եվ երբ թագավոր դարձավ, արդեն ոմանք վախճանվել էին, և ոմանք էլ սրա օրոք մահացան: Սրա ժամանակ ուրիշ Բագրատունի այլևս չկար, բացի Բագրատ Արտանուջելու որդիներ Սմբատից և իր եղբայր Գուրգենից, որոնք թագավորում էին Կղարջքում...»³²⁹: Նրանցից առաջինը մահացավ 1011, իսկ երկրորդը՝ 1012 թ.: Ըստ որում՝ Բագրատ Գ-ն նրանց խաբեությանը հրավիրեց Փանասկերտ, ձերբակալեց և տեղափոխեց Թմոզվբերդ (Թմբկաբերդ), որտեղ էլ նրանք կնքեցին իրենց մահկանացուն³³⁰:

³²⁸ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 72:

³²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 75, «Жизнь и известие о Багратидах...», с. 160:

³³⁰ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 75:

Կ. Թումանովը, անդրադառնալով 9-10 դարերի սահմանագլխին գոյատևող Կղարջքի Բագրատունիների ներկայացուցիչներին, եկել է այն հիմնավոր համոզմանը, որ Բագրատ Գ-ից ու նրա հայր Գուրգենից բացի՝ այդ ժամանակ մնացել էին միայն Դավիթ կուրապաղատը և բուն Կղարջքի տերեր Սմբատն ու Գուրգենը³³¹: Վերջիններիս ոչնչացումը Բագրատ Գ-ին ազատելու էր հիմնական հակառակորդներից:

Հետևողականորեն վերացնելով Կղարջքի մեծամեծերին և տիրանալով նրանց հողերին՝ Բագրատ Գ-ն, Արխազաց թագավորությունից բացի, կարողացավ իր տիրույթներում ներառել նաև Վիրքը, Կախքը, Կղարջքը և Տայքի այն հատվածը, որտեղ գտնվում էր Փանասկերտը³³²: Ս. Բարաթովը, խոսելով Բագրատ Գ-ի գործունեության մասին, նշում է, որ դրա վրա բիծ կա, քանի որ նա իր թագավորությունում մասնատվածությունը հաղթահարելու համար դիմել է ծայրահեղ քայլերի՝ կոտորելով Կղարջքի Բագրատունիներին³³³:

Այս համատեքստում խիստ կարևորվում են Արիստակես Լաստիվերտցու, Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ Սպարապետի այն տեղեկությունները, թե Դավիթ կուրապաղատին իրականում դավադրաբար սպանել են³³⁴: Արիստակես Լաստիվերտցին տեղեկացնում է, որ «նոքա (իմա՝ Տայքի ազատները – Ա. Ե.) յաւուր մեծի հինգզարաթին դեղ մահու խառնեալ ի խորհուրդ պատարագին արբուցին նմա (իմա՝ Դավիթ կուրապաղատին-Ա. Ե.), և հեղձամահ արարեալ զերանելի անձն՝ բարձին ի կենացս, ձանձրացեալ կենօք նորա, վասն առաջիկայ

³³¹ Տե՛ս C. Toumanoff, *The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century*, «Le Museon», vol. 74, 1961, pp. 5-42:

³³² Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 75-76:

³³³ Տե՛ս «История Грузии князя С. Баратова», тетрадь II-III, *История средних веков*, С.-Петербург, 1871, с. 43-46 :

³³⁴ Ն. Ադոնցը կարծում է, որ Դավիթ կուրապաղատի սպանության վերաբերյալ տեղեկությունները հիմնագուրկ են: Յավոք, մեզ չի հասել Ն. Ադոնցի ձեռագրի՝ այդ տեսակետի հիմնավորմանը նվիրված հատվածը: Տե՛ս Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 399, 570, ծանոթ. 9:

խոստմանցն՝ որ ի թագաւորէն ակն ունէին»³³⁵: Պատմիչը նշում է, որ Տայքի ազատների գլխին թափված արհավիրքները, մասնավորապես այն, որ կայսերական բանակում ծագած բախման ժամանակ կոտորվեցին Տայքի բոլոր ազատները, նրանց վերոհիշյալ հանցագործության պատճառով եղան³³⁶: Այս տեղեկությանը որոշ մանրամասներ են հավելվում Մատթէոս Ուռհայեցու հիշատակություններից: Ըստ պատմիչի՝ Տայքի իշխանները որոշեցին սպանել նրան, և այդ գործը ստանձնեց Իլարիոն եպիսկոպոսը: Նա սկզբում եկեղեցում թունավորված հաղորդության հաց մատուցեց կուրապաղատին, իսկ հետո գիշերը բարձով խեղդամահ արեց նրան: Պատմիչն այնուհետև պատմում է, որ Բյուզանդիայի Բարսեղ (Վասիլ) Բ կայսրը (976-1025) չարաչար մահով սպանել տվեց Իլարիոնին կատարածի համար, քանի որ Դավիթին հոր նման էր ընդունում³³⁷: Սմբատ Սպարապետը պատմում է, որ «արք անօրէնք ի տանէն Դաւթի խոհեցան սպանանել գԴաւիթ» և խեղդամահ արեցին նրան Իլարիոն եպիսկոպոսի ձեռքով: Օրեր անց նրանք մահվան դատապարտվեցին կայսեր հրամանով³³⁸: Վրացական աղբյուրներում Դավիթ կուրապաղատի մահվան այս հանգամանքները բացակայում են: Հ. Բարթիկյանը կարծում է, որ Դավիթ կուրապաղատի սպանության մեջ խառն էին բյուզանդացիները, որոնք ցանկանում էին օր առաջ տիրանալ նրա ժառանգությանը, քանի որ Դավիթ կուրապաղատն իր տիրությունները կտակել էր կայսրությանը: Ըստ հեղինակի՝ Իլարիոն եպիսկոպոսը Բյուզանդիայի գործակալն էր³³⁹: Բայց քանի որ Ասողիկի տեղեկության համաձայն՝ Դավիթ կուրապա-

³³⁵ «Պատմութիւն Արիստակեսի Լաստիվերտցոյ», աշխատասիրությամբ Կ. Յուզբաշյանի, Ե., 1963, էջ 23:

³³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

³³⁷ Տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 37-38:

³³⁸ Տե՛ս «Տարեգիրք Սմբատայ սպարապետի», Փարիզ, 1859, էջ 41:

³³⁹ Տե՛ս Հ. Բարթիկյան, Հայաստանի նվաճումը Բյուզանդական կայսրության կողմից, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1970, N 2, էջ 86, *նույնի* Բյուզանդիան և հայ պետականությունը X-XI դդ., «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1996, N 2, էջ 16-17:

դատի դեմ հանդես գալու փորձ Բագրատ Գ-ն արդեն կատարել էր, ըստ որում՝ վրացական աղբյուրում ասվում է, որ կուրապաղատին հայտնել էին, որ Բագրատ Գ-ն նրա մահն էր կամենում, ինչպես նաև հավելելով այն, որ Բագրատ Գ-ն հետևողականորեն վերացրեց Կղարջքի Բագրատունի մեծամեծերին, մենք հակված ենք հիմնավոր համարելու Արիստակես Լաստիվերտցու, Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ սպարապետի տեղեկությունները: Մակայն նրանցից առաջինը սպանության դրդապատճառը կապում է Բյուզանդիայի կայսեր նկրտումների հետ, իսկ մյուսները՝ ոչ: Բայց, քանի որ, ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ սպարապետի, Բյուզանդիայի կայսրը պատժեց մարդասպաններին³⁴⁰, կարող ենք համոզված ասել, որ նա անմասն էր սպանությունից, ավելին՝ սպանության պատվիրատուն հավանաբար հենց Բագրատ Գ-ն էր: Այն, որ Դավիթ կուրապաղատն իրականում սպանվել է, և սպանության մեջ խառն է եղել Բագրատ Գ թագավորը, նախկինում էլ քննարկվել է տարբեր հետազոտողների կողմից³⁴¹: Վերևում արդեն անդրադարձանք այն իրողությանը, որ սկզբում հանդես գալով Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորմանն աջակցողի դերում՝ Դավիթ կուրապաղատը հետո վերածվեց այդ միավորման հակառակորդի: Բագրատ Գ-ն լավ էր հասկանում, որ Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միջավայրում գերիշխանության հասնել չէր կարող, քանի դեռ կենդանի էր հայոց թագավորների աջակցությունը վայելող հզոր Դավիթ կուրապաղատը: Ըստ որում՝ խնդիրը ոչ թե Դավիթ կուրապաղատի տիրություններն էին, որոնք այսպես թե այնպես

³⁴⁰ Մ. Ճանաչյանը կարծում է, որ վերացնելով մարդասպաններին՝ կայսրը ցանկանում էր վերացնել իր արարքի բոլոր հետքերը: Տե՛ս Ն. Մերոպ Ճանաչեան, Դավիթ կուրապաղատ (պատմական ուսումնասիրություն), Վենետիկ, 1972, էջ 56:

³⁴¹ Տե՛ս Ն. Avalichvili, La Succession du curopalate David d'Ibérie, dynaste de Tao, Secrétariat de la Revue «Byzantion», VIII, Bruxelles, 1933, p. 190-191, К. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., М., 1988, с. 137, 141, Է. Դանիելյան, Վասիլ Բ-ի 1000 թ. արևելյան արշավանքի նպատակը և երթուղին, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1973, N 10, էջ 63 և այլն:

կտակվել էին կայսրությանը, այլ՝ հենց Վիրքում վճռորոշ դերակատարություն ունեցող և մեծ հեղինակություն վայելող կուրապաղատի գոյությունը:

Ի վերջո, ամբողջացնելու համար Բագրատ Գ-ի կողմից Դավիթ կուրապաղատին ոչնչացնելու վերաբերյալ տեսակետի հիմնավորումները հարկ ենք համարում անդրադառնալ մի հույժ կարևոր հարցի: Իշխանի եկեղեցու արձանագրություններից մեկում Դավիթ կուրապաղատի պապ, հայոց Սմբատ Ա արքայի կողմից «վրաց թագավոր» հռչակված Կղարջքի առաջին թագավոր Ատրներսեհի որդի Բագրատ մագիստրոսը, որը վախճանվել է 945 թ., ներկայացված է որպես վրաց թագավոր³⁴²: Բագրատից հետո «վրաց թագավոր» տիտղոսը, որը, անկասկած, Սմբատ Ա թագավորից Ատրներսեհի ստացած և ժառանգական դարձած տիտղոսն է, նրա որդուն՝ Ատրներսեհին (մահ.՝ 961 թ.), չի անցել, քանի որ վերջինս հիշատակվում է սկզբում որպես մագիստրոս, այնուհետև՝ կուրապաղատ, իսկ կյանքի վերջում՝ վանական³⁴³: Բագրատ մագիստրոսից հետո «վրաց թագավոր» տիտղոսն անցել է նրա եղբայր Սմբատ կուրապաղատին, իսկ հետո՝ վերջինիս որդի Բագրատ Խնին³⁴⁴: Է. Թաղայշվիլիի պնդումը, թե Բագրատ Խնը վրաց թագավոր է դարձել 958 թ.³⁴⁵, հիմնված է այն իրողության վրա, որ նրա հայր Սմբատ կուրապաղատը վախճանել է հենց այդ թվականին, որից հետո, ըստ Դավիթի որդի Սմբատի՝ Բագրատ Խնին կարգել են վրաց թագավոր³⁴⁶: Այսպիսով՝ արձանագրենք, որ Բագրատ մագիստրոսից հետո «վրաց թագավոր» տիտղոսին տիրել է նրա եղբայր Սմբատը, որից այն փոխանցվել է նրա որդի Բագրատ Խնին 958 թ.: Ուստի Տայքի Դավիթ կուրապաղատը, որի պապը եղել է վրաց թագավոր, կարող էր

³⁴² Տե՛ս Ե. Такайшвили, նշվ. աշխ., էջ 36:

³⁴³ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 36. Տե՛ս նաև Ե. Такайшвили, նշվ. աշխ., էջ 36-37:

³⁴⁴ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 67:

³⁴⁵ Տե՛ս Ե. Такайшвили, նշվ. աշխ., էջ 37:

³⁴⁶ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 36:

և համարվում էր «վրաց թագավոր» տիտղոսի հիմնական հավակնորդներից մեկը, առավել ևս, որ Բագրատ Խևը թշնամացել էր որդու և թոռան դեմ ու համագործակցում էր նրա հետ: Այն, որ Մարուշի որդի Իվանեն, ինչպես տեսանք, Դավիթ կուրապաղատին առաջարկում էր կա՛մ անձամբ իշխել Վիրքում, կա՛մ այն հանձնել Բագրատ Խևի թոռ Բագրատին, արդեն իսկ ցույց է տալիս, որ կուրապաղատը ընկալվում էր որպես վրացական գահի հավակնորդ: Փորձ է կատարվել ցույց տալու, թե Բագրատ Գ-ն «վրաց թագավոր» տիտղոսը ժառանգել է Տայքի Դավիթ կուրապաղատից³⁴⁷, որը Յահիա Անտիոքցու երկում հանդես է գալիս որպես «վրաց թագավոր»³⁴⁸: Սակայն վերջին տեղեկությունը հազիվ թե հավաստի է, քանի որ հայկական և վրացական աղբյուրներում Դավիթը ներկայացվում է հիմնականում որպես Տայքի կամ վրաց կուրապաղատ³⁴⁹: Մինչև 994 թ. «վրաց թագավոր» տիտղոսը կրում էր Բագրատ Խևը, իսկ նրանից հետո որդին՝ Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենը³⁵⁰: Վերևում տեսանք, որ Բագրատ Խևից հետո հայոց թագավորի և Տայքի կուրապաղատի դաշինքին 998 թ. դրությամբ միացել էր Գուրգենը, որն այդ ժամանակ հիշատակվում է որպես վրաց թագավոր: Վրաց թագավորի դաշինքն այդ տիտղոսի հավակնորդներից մեկի հետ պետք է խիստ անհանգստացներ դրա գլխավոր հավակնորդին՝ Բագրատ Գ-ին, որը, վերացնելով կուրապաղատին, դրանից անմիջապես հետո հակադրության մեջ մտավ հոր հետ: Դատելով վերոհիշյալից, ամենայն հավանականությամբ, Դավիթ կուրապաղատը «վրաց թագավոր» տիտղոսը չի կրել:

³⁴⁷ Տե՛ս "Очерки истории Грузии", т. II, с. 328, Ն. Մանանդյանը կարծում է, որ Դավիթ կուրապաղատը վրաց թագավոր է հռչակվել 988 թ.: Տե՛ս Ն. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ, Բ մասի նյութեր (մարզպանության հաստատումից Հայաստանում մինչև Բագրատունյաց թագավորության անկումը), Ե., 1960, էջ 47:

³⁴⁸ Տե՛ս В. Розен, նշվ. աշխ., էջ 24, 27:

³⁴⁹ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 805-806, Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 70-72 և այլն:

³⁵⁰ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 818:

«Քարթլիի մատյանը», ներկայացնելով Տայքի Դավիթ կուրապաղատի մահից (1000 թ.) հետո տեղի ունեցածը, հաղորդում է, թե բյուզանդական զորքը ռազմակալեց նրա տիրույթները: Դրանից հետո կայսեր մոտ մեկնեցին արխազաց թագավոր Բագրատ Գ-ն ու նրա հայր Գուրգենը: Առաջինին կայսրը տվեց կուրապաղատի, իսկ երկրորդին՝ մագիստրոսի տիտղոս՝ հորն ու որդուն թշնամացնելու նպատակով³⁵¹: Այս իրադարձությունը նկարագրում են նաև Ասողիկն ու Արիստակես Լաստիվերոցին՝ Բագրատ Գ-ին ներկայացնելով միայն որպես արխազաց թագավոր, ինչպես նաև հավելելով, որ Դավիթ կուրապաղատի տիրույթները կայսրը նվաճել է Բագրատ Գ-ին ու Գուրգենին տիտղոսներ շնորհելուց հետո³⁵²: Հովհաննես Սկիլիցեսը հաղորդում է, որ Բարսեղ Բ կայսրը, երբ հանդիպեց Բագրատ Գ-ին ու ուն Գեորգիի, վերջինիս հորդորեց բավարարվել իր տիրույթներով և այլոց տիրույթներին չհավակնել³⁵³: Հ. Բարթիկյանը կարծում է, որ Հովհաննես Սկիլիցեսը շփոթում է, քանի որ Գեորգին իրականում Բագրատ Գ-ի որդին ու հաջորդն էր, իսկ կայսերը հանդիպելու համար Բագրատ Գ-ի հետ մեկնել էր նրա հայր Գուրգենը: Նա կարծում է, որ խոսքն իրականում վերաբերում է հետագա իրադարձություններին, երբ Բագրատ Գ-ի մահից հետո կայսրությունը փորձեց հետ ստանալ նրան հանձնված տիրույթները³⁵⁴: Առավել հավանական է թվում, որ խոսքն իրականում Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենի մասին է, որը կայսրից մագիստրոսի տիտղոս էր ստացել:

Ինդիքն այն է, որ Գուրգենը մեծ հավակնություններ ուներ: Հարկ է այստեղ պարզաբանել մի կարևոր իրողություն ևս, որը լույս է սփռում տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա: Փաստորեն՝

³⁵¹ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 73:

³⁵² Տե՛ս Ասողիկ, էջ 823, Արիստակես Լաստիվերոցի, էջ 24:

³⁵³ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», «Բյուզանդական աղբյուրներ», Գ, Հովհաննես Սկիլիցես, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1979, էջ 75:

³⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 320-321, ծանոթ. 312:

Կղարջքի Բագրատունիների այն ճյուղը, որի ներկայացուցիչն էր Բագրատ Խևր, կրում էր «վրաց թագավոր» տիտղոսը, քանի որ համարվում էր Կղարջքի առաջին թագավոր Ատրներսեհի ժառանգորդը: Քանի դեռ կենդանի էր Բագրատ Խևր, նրա որդի Գուրգենը «վրաց թագավոր» չէր կոչվում: Ասողիկը, օրինակ, նրան առաջին անգամ այդ տիտղոսով է կոչում Բագրատ Խևրի մահից հետո³⁵⁵: Փաստորեն, էթե «վրաց թագավոր» տիտղոսը պատկանում էր Բագրատ Խևրին, իսկ նրանից հետո՝ նրա որդի Գուրգենին, ապա արխագաց թագավոր Բագրատ Գ-ն արխագաց և վրաց թագավոր կարող էր դառնալ միայն հոր՝ Գուրգենի մահից հետո: Մինչ այդ նա միայն արխագաց թագավոր էր, ինչպես և հիշատակված է աղբյուրներում: Ի դեպ, վերևում հիշատակված երկու իրադարձությունների ժամանակ հայոց թագավորի և Տայքի կուրապաղատի դաշնակիցը առաջին դեպքում Բագրատ Խևր էր, իսկ երկրորդ դեպքում՝ նրա որդի Գուրգենը: Ստացվում է, որ 994 թ. հետո վրաց թագավոր տիտղոսը կրող Գուրգենը ևս փորձ է կատարել միանալու Գագիկ Ա թագավորի և Դավիթ կուրապաղատի դաշինքին, թեև նախկինում դրան մասնակցում էր նրա հիմնական թշնամու վերածված հայրը՝ Բագրատ Խևր: Թերևս գլխավոր պատճառն այն էր, որ Բագրատ Գ-ն անշեղորեն բռնել էր Կղարջքի Բագրատունիների տիրույթներն իր թագավորությանը միացնելու ճանապարհը, ուստի նրա պապ Բագրատ Խևրն ու հայրը՝ Գուրգենը, գոյատևելու համար ունեին միայն մեկ հնարավորություն՝ դաշինքը երկու հզոր տիրակալների հետ: Վերջին իրողության ապացույցն է այն, որ, երբ Դավիթ կուրապաղատի մահից հետո Բագրատ Գ-ն ու նրա հայր Գուրգենը մեկնեցին կայսեր հետ հանդիպման, վերջինս Բագրատ Գ-ին շնորհեց կուրապաղատի, իսկ Գուրգենին՝ մագիստրոսի տիտղոս³⁵⁶: Դրանից խիստ դժգոհ մնաց վրաց թագավոր Գուրգենը, և այդ իրողությունն իր արձագանքն է գտել վրացական աղբյուրում: Ըստ «Քարթլիի մա-

³⁵⁵ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 818:

³⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 824-825:

տյանի»՝ կայսրը հորը և որդուն տարբեր տիտղոսներ է շնորհել՝ նրանց թշնամացնելու նպատակով, թեև հավելվում է, որ կայսրն իր նպատակին չի հասել³⁵⁷: Այդ մասին մանրամասնություններ է հաղորդում Ասողիկը: Ըստ պատմիչի՝ 1001 թ. վրաց թագավոր Գուրգենը, իր համար անարգանք համարելով մագիստրոսի տիտղոսը, ներխուժում է Տայք և տիրում նախկինում Դավիթ կուրապաղատին պատկանած, իսկ այնուհետև՝ Բյուզանդիային անցած հողերին: Միայն Ուլթիսը (Օլթի) և մի քանի բերդեր նա գրավել չի կարողանում³⁵⁸: Առաջանում է երկու հարց: Ինչո՞ւ է մագիստրոսի տիտղոսից դժգոհ Գուրգենը ներխուժել Տայք, և ինչո՞ւ պետք է թշնամանային Բագրատ Գ-ն ու նրա հայր Գուրգենը կայսեր կողմից ստացված տիտղոսների պատճառով: Անկասկած, խնդիրն այստեղ այն էր, թե ում էին անցնելու Դավիթ կուրապաղատի այն տիրույթները, որոնք Բյուզանդիան ի վերջո զիջեց Բագրատ Գ-ին և, ինչպես կտեսնենք, հետ պահանջեց նրա որդի Գեորգի Ա թագավորից (914-927): Հոր և որդու թշնամանալու, ինչպես նաև Գուրգենի՝ Տայք ներխուժելու պատճառն այն էր, որ կուրապաղատի տիտղոսը հանձնելով Բագրատ Գ-ին՝ կայսրը, փաստորեն, ճանաչում էր նրա իրավունքները Դավիթ կուրապաղատի տիրույթների մի զգալի մասի վրա: Սակայն Տայք ներխուժած Գուրգենը որոշ հաջողության, թերևս, հասել է, որը կարելի է բխեցնել Ասողիկի հետագա տեղեկություններից: Նա հաղորդում է, որ կայսեր ուղարկած զորավարը դիմում է Գուրգենին՝ «որպես թե առնել թագաւորին զկամս նորա, զոր խնդրիցե»³⁵⁹, այսինքն՝ կարծես թե համաձայնելով նրան հանձնել այն, ինչ պահանջում էր: Կայսեր զորավարն ու Գուրգենը հանդիպեցին Մեծրաց լեռների շրջանում գտնվող Սուրբ Աստվածածին գյուղում, խաղաղություն կնքեցին ու բաժանվեցին³⁶⁰: Դատելով Արիստակես

³⁵⁷ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 73:

³⁵⁸ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 824-825:

³⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 825:

³⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Լաստիվերտցու մի հաղորդումից՝ նախկինում Դավիթ կուրապաղատին պատկանող երեք բերդ անցել են Գուրգենին: Ըստ պատմիչի՝ կայսրը «երիս բերդս իւրեանց դաստակերտօքն խնդրէր ի Գէորգէ (իմա՛ Բագրատ Գ-ի որդի Գէորգի – Ա. Ե.), զոր Գուրգինայ տարեալ էր ի բաժնէն կիւրապաղատէն»՝ ավելացնելով, թէ «զոր քո ո՛չ է հայրենի ժառանգութիւն, թո՛ղ, և կա՛ց խաղաղութեամբ ի քո բաժինդ»³⁶¹: Այս իրադարձությունների վերաբերյալ վրացական աղբյուրները լռում են: Ամենայն հավանականությամբ Գուրգենին հաջողվել որոշ տիրույթներ ձեռք բերել Դավիթ կուրապաղատի ժառանգությունից, որոնք նրա մահից հետո անցել են որդուն, իսկ այնուհետև՝ թոռանը: Դատելով այն իրողությունից, որ Գուրգենը Ճակք գավառի Իշխանի եկեղեցու կողքին փոքր եկեղեցի է կառուցել 1006 թ.³⁶², կարելի է եզրակացնել, որ նրա տիրույթները գտնվել են հենց Ճակք գավառում կամ դրա հարևանությամբ: Դավթի որդի Սմբատի տեղեկություններով՝ հենց Գուրգենի մահից հետո է, որ Բագրատ Գ-ն տիրեց Տայքին³⁶³:

Ս. Ջանաշիան գտնում է, որ կուրապաղատի տիտղոսը, որ ստացավ Բագրատ Գ-ն, նախկինում Տայքի Բագրատունիների մենաշնորհն էր, և այժմ Բագրատ Գ-ին հաջողվեց «աբխազաց և վրաց թագավոր» տիտղոսին գումարել նաև Տայքի կուրապաղատի տիտղոսը³⁶⁴: Դա հնարավորություն էր տալիս հավակնելու կուրապաղատի ընդարձակ տիրույթներին, որով կաճեր նրա թագավորության ներուժը: Դատելով Արիստակես Լաստիվերտցու տեղեկություններից՝ մինչև Տայքի ռազմակալումը բյուզանդական զորքի կողմից կայսրը Դավիթ կուրապա-

³⁶¹ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 25:

³⁶² Տե՛ս Ե. Такайшвили, նշվ. աշխ., էջ 42:

³⁶³ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 37:

³⁶⁴ Տե՛ս Ս. Ջանաշիա, Կոստանդին Ծիրանածինի վկայությունները Տաո-Կլարջեթիի Բագրատիոնիների մասին, «Թբիլիսիի պետական համալսարանի աշխատություններ», պատմություն, հնագիտություն, արվեստագիտություն, ազգագրություն, 18, 1941, էջ 79-85 (վրացերեն):

ղատի տիրույթների մի մասը նվիրել էր Բագրատ Գ-ին: Դրանք կայսրը հետ պահանջեց նրա որդի և հաջորդ Գեորգի Ա թագավորից³⁶⁵:

Ի. Ջավախիշվիլին կարծում է, որ Դավիթ կուրապաղատի մահից հետո բյուզանդացիները տիրեցին նրա գրեթե բոլոր տիրույթներին³⁶⁶: Այդ հաստատում է նաև Ասողիկի տեղեկությունը, ըստ որի՝ բյուզանդացիները գրավեցին Դավիթ կուրապաղատի բոլոր հողերը, իսկ մեծամեծերին տեղափոխեցին Բյուզանդիա³⁶⁷: Մակայն առավել ճիշտ է այն տեսակետը, որ կուրապաղատի ոչ բոլոր տիրույթներն են անցել կայսրությանը, այլ դրանց մի մասն ամենայն հավանականությամբ անցել է Բագրատ Գ-ին³⁶⁸: «Քարթլիի մատյանը», խոսելով այն մասին, որ Բագրատ Գ-ի մահից հետո կայսրը ցանկացավ տիրել այն երկրամասերին, որոնք նախկինում պատկանում էին Դավիթ կուրապաղատին և անցել էին Բագրատ Գ-ին, դրանց թվում, Տայքի հարավային հատվածից բացի, հիշատակում է Տայքի հյուսիսային Կող և Գուգարքի Արտահան ու Ջավախք գավառները³⁶⁹: Դավթի որդի Սմբատը դրանց հավելում է նաև Գուգարքի Կղարջք գավառի մաս կազմող Շավշքը³⁷⁰: Այն, որ հիշյալ տեղեկությունները համապատասխանում են իրականությանը, հաստատվում է Ասողիկի և «Քարթլիի մատյանի» այն հաղորդումներով, որ Դավիթ կուրապաղատը հայոց Սմբատ Բ թագավորի հետ միասին Բագրատ Գ-ի դեմ պատերազմելու համար շարժվեց դեպի Ջավախք և կանգ առավ Դիվեկ (Դիվ) գյուղում³⁷¹, այսինքն՝ հա-

³⁶⁵ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 25:

³⁶⁶ Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 123-133:

³⁶⁷ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 824:

³⁶⁸ Տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363, bis 1071, Bruxelles, 1935, p. 165, Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 61, Сумбат Давитис-дзе, с. 57, прим. 132, В. Арутюнова, Из истории северо-восточных пограничных областей Византийской империи в XI веке, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, N 1, էջ 92-95:

³⁶⁹ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, մաս Բ, թարգմ. Վ. Մարտիրոսյանի և Հ. Սկրտումյանի, «Լրաբեր (հաս. գիտ.)», 1989, N 11, էջ 81:

³⁷⁰ Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 40:

³⁷¹ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 806, Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 73:

վանաբար, իր տիրույթների սահմանին: Մյուս կողմից, երբ բյուզանդական զորքը Բագրատ Գ-ի մահից հետո արշավեց նրա հաջորդի՝ Գեորգի Ա թագավորի դեմ, գրավեց հենց Կողը, Արտահանն ու Ջավախք³⁷²: Մինչ այդ, կայսրը Գեորգի Ա-ին առաջարկել էր, որ վերջինս հեռանա այն տիրույթներից, որոնք պատկանել էին Դավիթ կուրապաղատին, իսկ վերջինիս մահից հետո իր կողմից հանձնվել էին Բագրատ Գ-ին³⁷³: Այսպիսով՝ կարելի է վստահորեն ասել, որ Դավիթ կուրապաղատին էին պատկանում, Տայքից բացի, Գուգարքի Արտահանն ու Ջավախք գավառների հատվածներ, ինչպես նաև Շավշքը: Նման ընդարձակ տարածքների և ներուժի տիրապետումով էլ հիմնավորվում է Դավիթ կուրապաղատի մեծ ազդեցությունն ու հեղինակությունը տարածաշրջանում:

Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենի և պապ Բագրատ Խևի տիրույթները, փաստորեն, գտնվում էին Տայքից հյուսիս և Արտահանից հյուսիս-արևելք, այսինքն՝ Կղարջքում և Սամցխեում: Ինչպես տեսանք, արդեն 1011-1012 թթ. դրությամբ Բագրատ Գ-ի տիրույթների մեջ էր մտնում Տայքի ճակք գավառում գտնվող Փանասկերտ բերդավանը, որից կարելի է բխեցնել, որ Դավիթ կուրապաղատի՝ Տայքի տիրույթների հյուսիսային հատվածը, այն, որ վրացական աղբյուրներում կոչվում է Հայսկույս (Ամիեր) Տայք³⁷⁴, անցել էր Բագրատ Գ-ին: Իսկ մյուս հատվածը՝ Հայնկույս (Իմիեր) Տայքը կամ Տայքի հարավային մասը, որը Հայսկույս Տայքից բաժանված էր Ուղթիս (Օլթի) գետով³⁷⁵, ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ նվաճվեց Բյուզանդիայի կողմից³⁷⁶: Ի դեպ, հարկ է նշել, որ Փանասկերտը, հավանաբար, որոշ ժամանակ պատկանել է

³⁷² Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Բ, էջ 80-81:

³⁷³ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 25:

³⁷⁴ Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 61:

³⁷⁵ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, ծանոթ. 101:

³⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

994 թ. վախճանված Բագրատ Խնին³⁷⁷: Ըստ երևույթին, Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենի տիրույթների հենց այդ հատվածն է, որ խլել էր Բագրատ Խնը, և որի պատճառով Բագրատ Գ-ն արշավանքի էր դուրս եկել Դավիթ կուրապաղատի դեմ: Այն, անկասկած, նրա մահից հետո անցավ Դավիթ կուրապաղատին, իսկ վերջինիս մահից հետո՝ դարձյալ արխագաց Բագրատ Գ-ի հայր, «վրաց թագավոր» տիտղոսը ժառանգած Գուրգենին, որն այնտեղ եկեղեցի է կառուցել 1006 թ.: Կարելի է կարծել, որ իր տիրույթները վերադարձնելու համար է, որ Դավիթ կուրապաղատի մահից հետո Գուրգենը ներխուժել է Տայք: 1008 թ.՝ Գուրգենի մահից հետո, նրա տիրույթները Տայքում անցել են Բագրատ Գ թագավորին³⁷⁸: Արիստակես Լաստիվերտցին պատմում է այն մասին, որ Բագրատ Գ-ին հաջորդած Գեորգի թագավորին Բյուզանդիայի կայսրը ասում է. «Ձոր ի Կիրապաղատին (իմա՝ Դավիթ կուրապաղատ – Ա. Ե.) բաժնե էտու հոր քում ի պարզև՝ թո՛ղ, և քո հայրենեացն միայն լեր իշխան»³⁷⁹: Այսինքն, երբ Դավիթ կուրապաղատի մահից հետո Բագրատ Գ-ն իր հայր Գուրգենի հետ այցելեց կայսրին և ստացավ կուրապաղատի տիտղոս, ստացավ նաև որոշ հատվածներ Դավիթ կուրապաղատի տիրույթներից, մասնավորապես Կող, Շավշք, Արտահան ու Ջավախք գավառները: Երբ նրա հայր Գուրգենը ներխուժեց Տայք ու տիրեց վերջինիս զգալի մասին, կայսրը նրան զիջեց որոշ տարածքներ, որոնց թվում, ամենայն հավանականությամբ, Ճակք գավառը՝ Փանասկերտ բերդավանով: Գուրգենի մահից հետո Ճակք գավառն անցավ Բագրատ Գ-ին, որն էլ, ի վերջո, վախճանվեց Փանասկերտում 1014 թ.³⁸⁰:

Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենը մահացավ 1008 թ., որից հետո, ըստ «Քարթլիի մատյանի», Բագրատ Գ-ն արդեն հանդես է գալիս որպես

³⁷⁷ Տե՛ս "Очерки истории Грузии", т. II, с. 327:

³⁷⁸ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 73:

³⁷⁹ Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 25:

³⁸⁰ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 76, Сумбат Давитис-дзе, с. 38:

«արխագաց և վրաց» թագավոր³⁸¹: Բագրատ Գ-ն տիրեց նրա ժառանգությանը³⁸², իսկ 1008-1010 թթ.³⁸³ ձեռնարկեց Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միավորման գործընթացը՝ մեկը մյուսի հետևից տիրելով Վիրքին, Կղարջքին, Կախքին և հավակնելով Հերքին³⁸⁴:

Ուստի Վրաց Բագրատունիների կամ Այսրկովկասի քաղկեդոնականների միասնական թագավորության հիմնադրումը պետք է հաշվարկել հենց 1008-1010 թվականներից³⁸⁵, քանի որ Բագրատ Գ-ի հայր Գուրգենը վախճանվել է 1008 թ., իսկ նա կրում էր «վրաց թագավոր» և «արքայից արքա» տիտղոսներն³⁸⁶ ու տիրում Կղարջքի կուրապաղատության և Տայքի հողերի մի մասին, որոնք միայն նրա մահից հետո անցան որդուն³⁸⁷:

Հարկ է անդրադառնալ նաև նորաստեղծ թագավորության անվանման խնդրին: Վերը տեսանք, որ գիտական գրականության մեջ այն հիմնականում կոչվել է համավրացական և կամ արխագավրացական թագավորություն: Մույն հետազոտության մեջ մենք այն պայմանականորեն անվանեցինք Այսրկովկասի քաղկեդոնականների թագավորություն, որը, մեր կարծիքով, առավել բնորոշիչ էր այդ թագավորության համար: Խնդիրն այն է, որ «Համավրացական թագավորություն» անվանումը խիստ թեական է, քանի որ արխագական և հայկա-

³⁸¹ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 73:

³⁸² Տե՛ս М. Brosset, Histoire de la Georgie, I, St.-Petersbourg, 1849, p. 297, В. Степаненко, Политическая обстановка в Закавказье в первой половине XI в., с. 126 :

³⁸³ Տե՛ս Թ. Պապուաշվիլի, Հերեթի պատմության հարցեր, Թր., 1970, էջ 215 (վրացերեն):

³⁸⁴ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 73-74, Տե՛ս Сумбат Давитис-дзе, с. 57, прим. 139. 1010 թ. Կախքում ավարտվեց քորեպիսկոպոս-իշխանների ժամանակաշրջանը: Տե՛ս Г. Мкртумян, Грузинское феодальное княжество Кахетии в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Арменией, Е., 1983, с. 107:

³⁸⁵ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, ծանոթ. 96: Տե՛ս նաև Բ. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 129, С. Toumanoff, Armenia and Georgia, The Cambridge Medieval History, Vol. IV, The Byzantine Empire, part I, Cambridge, 1966, p. 618, Д. Мухелишвили, Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена), Тб., 1982, с. 41:

³⁸⁶ Տե՛ս Ասողիկ, էջ 818, Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 71:

³⁸⁷ Տե՛ս З. Анчабадзе, նշվ. աշխ., էջ 169:

կան տարածքների առկայությունն այդ թագավորության մեջ վերջինիս զրկում էր էթնիկ առումով զուտ վրացական բովանդակությունից: Այդ թագավորության ձևավորման գործընթացը ևս բխում էր ոչ թե Վիրքից, այլ գլխավորապես Կղարջքի Բագրատունիներից: Գործընթացի առաջին փուլում հայոց թագավորի գերիշխանությունը ճանաչող Կղարջքի Բագրատունիների ներկայացուցիչ Ատրնեբսեհը 899 թ. հռչակվեց որպես «վրաց թագավոր», այնուհետև՝ երկրորդ փուլում, Վիրքը հայտնվեց Աբխազաց թագավորության գերիշխանության ներքո: Իրավիճակը հանգուցալուծվեց, երբ վերոհիշյալ գործընթացի երրորդ փուլում Տայքի կուրապաղատ Դավիթը և հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ն համատեղ ուժերով Բագրատ Բագրատունուն բազմեցրեցին աբխազաց գահին: Դրանից հետո՝ արդեն չորրորդ փուլում, Բագրատ Գ թագավորի կողմից Աբխազաց թագավորության ներուժը ներդրվեց Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրների ու երկրամասերի միավորման գործընթացում: Մինչև 1008 թ. «Աբխազաց, Քարթլիի (իմա՝ վրաց – Ա. Ե.) և Տայքի գահաժառանգ» հռչակված Բագրատ Գ-ն զուտ աբխազաց թագավոր էր և միայն Դավիթ կուրապաղատի և իր հայր Գուգենի մահից հետո, իր թագավորությանը կցելով նրանց տիրությունների զգալի մասը և ժառանգելով «վրաց թագավոր» տիտղոսը, թագավորությանը հաղորդեց այլ բնույթ: Դատելով այն իրողությունից, որ թագավորության կազմում, բացի աբխազական հողերից, ընդգրկված էին նաև Վիրքը, ինչպես նաև Գուգարքի ու Տայքի որոշ հատվածներ, մենք գործ ունենք մի միջավայրի հետ, որը նաև զուտ աբխազավրացական դիմագծով ներկայացնելն անհնար է: Ավելին, թագավորության ձևավորողները ծագում էին այդ միջավայրի երրորդ բաղադրիչից՝ Կղարջքից: Միակ ընդհանրությունը Բագրատ Գ-ի թագավորության երեք բաղադրիչների միջև ընդհանուր դավանանքի՝ քաղկեդոնականության առկայությունն էր: Սակայն, եթե Վիրքում ու Կղարջքում, դեռևս Գրիգոր Խանձթեցու գործունեության շրջանից սկսած, ձևավորվել էր եկեղեցական-դավանական ընդհանրություն, Աբխազաց թագավորության եկեղեցին նույնիսկ 10-րդ դարում և 11-րդ դարի

սկզբին շարունակում էր մնալ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի ուղղակի ենթակայության ներքո³⁸⁸: Այդ իսկ պատճառով Բագրատ Գ-ն շուտով սկսում է եպիսկոպոսություններ հիմնել Արխագաց թագավորության բուն տարածքում, որպեսզի փոփոխի իրավիճակը՝ միասնական դիմագիծ հաղորդելով իր թագավորությանը եկեղեցական-դավանական առումով: 10-րդ դարի վերջին տարիներին նա կառուցել է տալիս Բեդիայի կաթողիկե եկեղեցին և այն դարձնում եպիսկոպոսարան, իսկ այնուհետև՝ 1003 թ., հիմնում է Քութայիսի եկեղեցին³⁸⁹: Այդ շրջանից սկսած՝ արխագաց եկեղեցին աստիճանաբար սկսում է ենթարկվել վրացական եկեղեցուն³⁹⁰: Ի դեպ, փորձ է կատարվել ցույց տալու, թե իբր այդ իրադարձությունից հետո «վրացի» հասկացության սահմաններն ընդլայնվում են՝ էթնիկ բովանդակությունից բացի՝ ձեռք բերելով նաև դավանանքային նշանակություն, ուստի Այսրկովկասում և նաև Կովկասում որպես վրացի սկսում են ընկալվել բոլոր քաղկեդոնականները³⁹¹: Այդ վարկածի հիմնական նպատակը Բագրատ Գ-ի հիմնած թագավորության վերաբերյալ վրացական պատմագիտության մեջ օգտագործվող «Համավրացական թագավորություն» անվանման հիմնավորումն էր: Հայտնի է, որ հայկական իրականության մեջ, իրոք, երբեմն վրացի էին կոչվում վրացադավանները՝ անկախ էթնիկ պատկանելիությունից³⁹², սակայն հայկական և նաև վրացական աղբյուրներում, ինչպես տեսանք, Արխագաց թագավորության և

³⁸⁸ Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 120, Կ. Կեկելիձե, Էսոյուդներ հին վրացական գրականության պատմության, հ. IV, Թբ., 1956, էջ 357 (վրացերեն):

³⁸⁹ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 74-75:

³⁹⁰ Տե՛ս Ի. Ջավախիշվիլի, նշվ. աշխ., էջ 119-120:

³⁹¹ Տե՛ս Ն. Բերձենիշվիլի, Ռուսաստանի Վրաստանի միացման պատմական նշանակության շուրջ, «Մնատոբի», N 6, 1954, էջ 121 (վրացերեն):

³⁹² Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Մահմանք»-ի հունարեն և վրացերեն խմբագրությունների գնահատման հարցի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, N 1, էջ 103, Կ. Հարությունովա, Գրիգոր Պակուրյանը (Բակուրյանը) և Պետրիժոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները, «Մառը և հայագիտության հարցերը», Ե., 1968, էջ 170-173 և այլն:

ներա ներկայացուցիչների վերաբերյալ «վրաց աշխարհ» կամ «վրացի» անվանումները չեն կիրառվել՝ «վրաց» և «աբխազաց» աշխարհների միջև պահպանելով հստակ տարանջատում:

Այսպիսով՝ Բագրատ Գ-ի թագավորությունը, առաջին հերթին, 899 թ. «վրաց թագավոր» հռչակված Բագրատունիների թագավորությունն էր: Վերջիններիս ներկայացուցիչը դարձել էր աբխազաց թագավոր, իսկ հետո՝ տիրել Վիրքին, Կախքին ու Կղարջքի կուրապաղատության որոշ հատվածների, այսինքն՝ Այսրկովկասի քաղկեդոնական երկրներին ու երկրամասերին: 1008 թ. հետո Բագրատ Գ-ի թագավորությունն Այսրկովկասում ձեռք էր բերել բացառապես քաղկեդոնական երկրներն ու երկրամասերը միավորող պետության բնույթ: Ուստի Բագրատ Գ-ի թագավորության բնորոշումը, ելնելով ձևավորման գործընթացի յուրահատկությունից և կազմի դավանանքային ընդհանրությունից, պետք է հիմնված լինի վերոհիշյալի վրա: Լավագույն բնորոշիչը, որը բխում է կատարված քննությունից, «Այսրկովկասի քաղկեդոնականների թագավորություն» անվանումն է, որին որպես հոմանիշ կարելի է կիրառել «Աբխազավրացական թագավորություն», «Բագրատունիների վրացական թագավորություն», «Վրաց Բագրատունիների թագավորություն» և կամ «Բագրատունիների այսրկովկասյան թագավորություն» անվանումները, քանի որ գոյություն ուներ նաև Բագրատունիների գլխավոր՝ Հայոց թագավորությունը:

Վերջում հարկ ենք համարում դարձյալ անդրադառնալ Բագրատ Գ-ի հարաբերություններին Հայոց թագավորության հետ, առավել ևս, որ այնտեղ թագավորում էր տարածաշրջանի հզորագույն տիրակալներից մեկը՝ Հայոց և Վրաց շահնշահ Գագիկ Ա-ն: 10-րդ դարի վերջին Հայոց թագավորության և Տայքի կուրապաղատության դաշինքը տարածաշրջանում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններից դուրս էր մղել Բագրատ Գ-ին: Այժմ, երբ արդեն չկար Դավիթ կուրապաղատը, իրավիճակը փոխվեց: Գանձակի ամիրա Փաղունը կարողացել էր ծանր վիճակի մեջ դնել Կախքի և Հերքի իշխաններին, որի պատճա-

ռով Բագրատ Գ-ն մոտ 1010 թ. արշավանքի դուրս եկավ դեպի Գանձակ: Նա օգնության խնդրանքով դիմեց Հայոց և Վրաց շահնշահ Գագիկ Ա-ին: Վերջինս հավաքեց ողջ զորքն ու շարժվեց Փաղունի դեմ: Հայ-արխազական միացյալ բանակը սարսափեցրեց Փաղունին, որը հաշտություն խնդրեց³⁹³: Այդ իրողությունը ցույց է տալիս, որ սեփական տիրույթները պահպանելու և թշնամիներին հակահարված հասցնելու համար Բագրատ Գ-ն դեռևս կարիք ուներ Հայոց թագավորության աջակցության:

Գագիկ Ա-ի մահից հետո Հայոց թագավորությունը տրոհվեց և զգալիորեն թուլացավ: Մինչդեռ Այսրկովկասում նորանոր երկրամասերի տիրացած Բագրատ Գ-ն տարիների ընթացքում բազմապատկեց իր հնարավորությունները և, ի վերջո, կարողացավ կուտակել բավարար տնտեսական ու մարդկային ներուժ՝ թե՛ իր թագավորության պաշտպանության և թե՛ թշնամիներին հակահարվածելու համար: Այսրկովկասում փոխվեց ուժերի հարաբերակցությունը: Այնուհետև՝ արդեն Բագրատ Գ-ից և Գագիկ Ա-ից հետո, Այսրկովկասի քաղկեդոնականների թագավորությունն էր, որ դառնում էր գլխավոր դերակատարը Հայոց թագավորության փոխարեն:

³⁹³ Տե՛ս Քարթլիի մատյան, Ա, էջ 74:

ՎԵՐՁԱԲԱՆ

Վրաց Բագրատունիների թագավորության ձևավորումը ունեցավ դժվարին ընթացք: Թագավորության ձևավորման առաջին փուլում՝ 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո, Կղարջքում հաստատված Բագրատունիները սկսեցին աստիճանաբար ինտեգրվել նոր՝ մեծ մասամբ հայերով բնակեցված, բայց քաղկեդոնական միջավայրում: Սկզբում նրանք տիրում էին միայն Կղարջքին ու հարևան որոշ շրջանների՝ Վիրքից բաժանված լինելով մի կողմից Սամցխեով, իսկ մյուս կողմից՝ Արտահանով:

Ինչ վերաբերում է Վիրքին, ապա այն 9-րդ դարում գտնվում էր Տփղիսի ամիրայության կազմում: Սկսած Աշոտ կուրապաղատից՝ Կղարջքի Բագրատունիները փորձեր էին կատարում տարածվելու դեպի Տփղիս՝ երբեմն Շիրակի Բագրատունիների, երբեմն արաբների, իսկ երբեմն էլ՝ Բյուզանդիայի օգնությամբ: Սակայն 9-րդ դարում նրանց գրեթե չէր հաջողվել սեփական տիրույթներն ընդարձակել դեպի արևելք, ուստի քաղաքական իշխանության տարածման հարցում կրած անհաջողությունները Կղարջքի Բագրատունիներին մղում էր դեպի Կղարջքի հոգևոր իշխանության տարածման քաղաքականությունը, ինչը 9-րդ դարում թեև զգալի հաջողություններ չարձանագրեց, սակայն եղավ ավելի արդյունավետ:

9-րդ դարի առաջին կեսին՝ Աշոտ կուրապաղատի և նրա որդի Բագարատի օրոք, Կղարջքի քաղկեդոնականների միջավայրում սկսում է ձևավորվել «Վիրք/Վրաստան» հասկացության նոր՝ դավանաբանական էությունը, որը հիմք է դառնում վրացական թագավորության ձևավորման համար: Ինչ վերաբերում է Կղարջքի Բագրատունիներին «վրաց իշխան/թագավոր» անվանմանը, ապա այն նրանք ստացել են Շիրակի Բագրատունիներից: Այդ անվանումը Վիրքի հետ մինչև 9-րդ դարի կեսերը որևէ առնչություն չուներ և պայմանավորված էր նրանց՝ Կղարջքի և հարևան երկրամասերի վրացադավան

բնակչության շրջանում իշխելու իրողությամբ: Փաստորեն՝ Կղարջ-
քում ձևավորված «Վիրք/Վրաստան» հասկացությունն ուներ հոգևոր-
կրոնական բովանդակություն և ընդգրկում էր վրացադավան շրջան-
ները:

Հայոց Սմբատ Ա թագավորի մահից հետո Այսրկովկասում զգալի
դերակատարություն է ձեռք բերում Արխագաց թագավորությունը, որի
գահակալները նույնիսկ ձեռնոց են նետում հայոց Աբաս թագավորին:
Չնայած պարտությանը՝ Արխագաց թագավորությունն անշեղորեն
շարունակում է Վիրքին տիրանալու քաղաքականությունը: Աբաս թա-
գավորի օրոք այսրկովկասյան գործերում Հայոց թագավորությունը
էական քայլեր չի ձեռնարկում, որը նպաստում է արխագաց թագա-
վորների նկրտումների իրականացմանը: Հայոց թագավորները թեև
դեռևս Աշոտ Բ-ի ժամանակներից, երբ նա վերականգնեց Սմբատ Ա-ի
տիրապետության սահմանները, կրում էին շահնշահ կամ թագավոր-
ների թագավոր տիտղոսը, սակայն 10-րդ դարի երկրորդ կեսից բավա-
րարվում էին՝ Այսրկովկասում գործունեություն ծավալող այս կամ
այն գործիչին աջակցելով: Ի վերջո հայոց թագավոր Սմբատ Բ-ն և Տայ-
քի տիրակալ Դավիթ կուրապաղատը արխագաց գահին են բազմեց-
նում Կղարջքի Բագրատունիներից Բագրատ Բագրատունուն, որը
մոր կողմից սերում էր արխագաց թագավորների տոհմից:

Տիրանալով արխագաց գահին՝ Բագրատ Գ-ն սկզբում որդեգրում
է այդ գահին հիմնավորապես հաստատվելու քաղաքականություն,
իսկ այնուհետև փորձում է տիրել Վիրքին ու Կախքին՝ ոտնձգություն
կատարելով նույնիսկ Տայքի կուրապաղատության դեմ:

Այսրկովկասի քաղկեդոնականներին միավորելու ճանապարհին
Բագրատ Գ-ն հետևում է «նպատակն արդարացնում է միջոցները»
սկզբունքին՝ ճանապարհից հեռացնելով բոլոր հնարավոր և անհնա-
րին հակառակորդներին, այդ թվում՝ Կղարջքի տերերին և Տայքի Դա-
վիթ կուրապաղատին: Հաջողության հասնելով նման գործելաոճում՝
նա 11-րդ դարի սկզբին դաշնակցում է Հայոց և Վրաց շահնշահ Գագիկ

Ա-ի հետ, որի օրոք վերականգնվել էր Հայոց թագավորության հզորությունը: Վերջինիս մասնատումը և թուլացումը Գագիկ Ա-ի մահից հետո հնարավորություն տվեց Բագրատունիների վրացական թագավորության գահակալներին՝ կարևոր դերակատարություն ստանձնելու տարածաշրջանում:

Summary

At the end of VIII century after suppression of the antiarabian revolt of Armenians in 774-775 Bagratunies participating in it settled in Kghardjk the western area of province of Gugark of the Great Armenia. Having appeared in mostly armenian-chalkedonian environment, Bagratids have gradually integrated in it to which promoted beginning during rule of Curopalate Ashot Bagratid (the beginning of IX century) extensive church reconstruction and building in Kgharjk.

During the first half of IX century curopalates of Kgharjk tried to extend their political domination to Georgia, but failed. Then has been made the state idea of Georgian kingdom which proclaimed that: **“Georgia includes all lands where church service and all prayers are creating in Georgian language”**. After that the spiritual power of “the Prince of Georgians (from 899 - “King of Georgians”)” has gradually extended to the east to Georgia (Kartli).

At the end of IX century the Curopalacity of Kgharjk was a part of the Kingdom of Armenian Bagratids, and Atrnerseh Bagratid the Curopalate of Kgarjk at the end of the century obtained the title of “the King of Georgians” from Armenian king Smbat I, i.e. of population of georgian (chalkedonian) confession.

In the 9th century, the tendency of the spread of superiority of the Curopalacity of Kgharjk over Georgia was emphasized.

The main goal of curopalate of Kgharjk Atrnerseh Bagratuni was to achieve the dominant position among the South Caucasus Chalcedonians with the perspective to include them in a joint kingdom led by the Kgharjian Bagratunis. At the same time Atrnerseh tried to seize the throne of Armenian King Smbat I, but failed.

In the last years of Smbat I, the weakening of the Armenian kingdom led to broad perspectives for the Kingdom of Abkhazia and the Curopalacity of Kgharjk. The Abkhazats kingdom, which was far from the dynamic

events of those days, became gradually stronger and took over Georgia after a couple of years.

During the reign of Atrnerseh in the Curopalacity of Kgharjk, there was one more reputable prince by the name of Gurgen Bagratuni, who successfully withstood the Abkhazian king, conquered the lands neighboring his principality also spread the Chalcedonian faith in the Albanian kingdom.

In the second half of the X century the Armenian kingdom of Bagratunis gradually separated to some lesser kingdoms and lost the control over Transcaucasus countries. That was a great opportunity for the Abkhazian kingdom, which tried to unit all chalcedonian provinces in Transcaucasus. Abkhazian king Georgi (929-957) could conquer Georgia. His army was defeated by Armenians near the Kur River, but Armenian king Abas (929-953) did not develop the success. After Georgi died Abkhazian kings have lost their chance to keep Georgia under their control.

In the second half of the X century in Transcaucasus was acting powerful David the Curopalate of Taik. He called for help Smbat II the king of Armenia (977-989) and they jointly could overthrow Theodos the Abkhazian king (975-978) and put on the Abkhazian throne Bagrat III Bagratuni (978-1014) son of daughter of Georgi the Abkhazian king and Gurgen Bagratuni from Kgharjk.

During two decades Bagrat could liquidate all Kgharjian Bagratunis and David the Curopalate of Taik. The main goal of this policy was to overcome the feudal separatism and form a united kingdom of chalcedonians.

When Gagik I the Armenian king (989-1020) could strengthen the Armenian kingdom again, Bagrat III used its authority and power in confrontation with the Gandzak emirate.

On the first decade of XI century Bagrat III could consolidate Transcaucasus chalcedonian provinces and found the united kingdom of chalcedonians.

ՑԱՆԿԵՐ

Ա. ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբբաս թագավոր – 50, 51, 67,
69, 71, 76-80, 118

Աբլղարիբ Պահլավունի – 99

Աբուլաձե Ի. – 19, 82

Ադոնց Ն. – 9-10, 13, 24, 78, 80,
102

Ալիշան Ղ. – 87

Ակինեան Ն. – 82

Անանուն Զրուցագիր – 56

Անչաբաձե Զ. – 70, 73, 85, 91-93

Աշոտ Ա Բագրատունի, հայոց
թագավոր – 12-13, 23-25, 39-
40, 42, 46-47, 50-52, 74-76

Աշոտ Բ Երկաթ, հայոց
թագավոր – 61, 65-67, 69-71,
73, 75, 80, 82, 118

Աշոտ Բագրատունի, հայոց
իշխան – 8

Աշոտ Գ Ողորմած, հայոց
թագավոր – 84-85, 89

Աշոտ Կիսկաս – 71-72, 77

Աշոտ կուրապաղատ – 8-12,
20, 22, 28-29, 37-38, 40-41,
43-44, 47, 117

Աշոտ Մսակեր Բագրատունի,
հայոց իշխան – 9-10, 12, 36-
38, 42-43

Աշոտ, իշխանաց իշխան, տե՛ս
Աշոտ Ա Բագրատունի,
հայոց թագավոր

Աշոտ, որդի Շապուհի,
Բռնավոր – 69

Աշուր իբն ալ-Աբբաս, տե՛ս
Աշոտ Գ Ողորմած, հայոց
թագավոր

Ասողիկ – 10, 18, 60-62, 77-79,
92, 95-97, 101, 105-108, 109

Ատրնէրսեհ Չամեցի – 86

Ատրնէրսեհ, Բագրատ
մագիստրոսի հայր – 106,
115

Ատրնէրսեհ Բագրատունի,
Ատրնէրսեհ, Դավիթ
իշխանի որդի, Ատրնէրսեհ,
Կղարջքի տեր – 24-26, 32-
33, 38-40, 44, 47, 50-71, 73,
75, 81-82, 87, 103

Ատրնէրսեհ, Վասակի որդի –
8-13, 21, 48

Արիստակես Լաստիվերցի –
100, 102, 105, 107-108, 111

Արսեն, վրաց կաթողիկոս – 31,
48-49

Արտաշես Ա, հայոց թագավոր
– 14

Աֆշին, Ատրպատականի
ամիրա– 51-55, 59-61

Բագարատ, Աշոտ

կուրապաղատի որդի – 12-
13, 20, 22, 30, 43, 45, 47-49,
117

Բագրատ Գ Բագրատունի – 88-
89, 92- 116, 118

Բագրատ Խն – 87, 90, 95-99,
103-106, 111-113

Բագրատ մագիստրոս – 82, 90,
103

Բագրատ, Ատրնէրսեհի որդի –
105

Բագրատ, Կոստանդին Գ-ի
որդի – 70

Բարաթով Ս. – 100

Բարթիկյան Հ. – 54, 101, 105

Բարսեղ (Վասիլ) Բ,
Բյուզանդիայի կայսր – 101,
105

Բարսեղ (Վասիլ) եպիսկոպոս –
81

Բեր, արխազաց իշխան – 77-79

Բուղա, Խալիֆայության
գորավար – 22

Գագիկ Ա, Հայոց թագավոր –
18, 90, 96-98, 106, 115-116,
118-119

Գագիկ Արծրունի – 60-61

Գագիկ, Վասպուրականի
իշխան – 61

Գեորգի Մերչուլ – 9, 17, 28, 43,
44

Գեորգի Չորչանեցի– 30, 48

Գեորգի, Ածղուրի վանքի
առաջնորդ – 31

Գեորգի Ա, արխազաց
թագավոր – 23, 70, 80, 84-85,
89, 105, 107-112

Գրիգոր Բակուրյան – 17, 114

Գրիգոր Խանձթեցի – 9, 17, 20,
28-31, 41-43, 45-46, 49, 115

Գվարամ Բագրատունի – 12-
13, 20, 30-31, 38, 39-40, 46, 47-
50

Գուրանդուխտ – 89, 95

Գուրգեն, Ատրնէրսեհի որդի – 40

Գուրգեն, Բագրատ
Արտանուջեցու որդի – 99-
100, 106

Գուրգեն, վրաց իշխան – 56, 65-
66, 68, 70-71, 77-78

Գուրգեն, վրաց թագավոր – 66,
68, 83, 89, 104-106, 109-113

Գուրգենիձե Ն. – 52

Գևորգ կաթողիկոս – 53

Դավիթ կուրապաղատ – 82, 87,
87-92, 94-98, 100-113, 117-
118

Դավիթ, Ասորներսեհի որդի – 71
Դավիթ, Բագարատի որդի – 43
Դավիթ, Բագրատ
մագիստրոսի որդի – 82-83
Դավիթ, Սմբատի որդի – 71, 83
Դավիթ, վրաց թագավոր – 71
Դեմետրե, արխազաց
թագավոր – 78, 85-86
Դինար, աղվանից թագուհի – 70

Երեմյան Ս. – 14, 21, 24, 39
Եվստաթիոս Բոյիլաս – 17

Թաղայշվիլի Ե. – 25, 92, 103
Թելավի – 64
Թեոդոս, արխազաց թագավոր
– 86-87, 89, 92
Թովմա Մեծոփեցի – 8
Թումանով Կ. – 100
Թևտաս (Թեոդոս) – 89

Իլարիոն, եպիսկոպոս – 101
Իսհակ (Սահակ), Տփղիսի
ամիրա – 22, 29
Իվանե, Մարուշի որդի – 87-91,
104

Լանկ-Թամուր – 8
Լիպարիտ Բաղվաշ, իշխան –
21, 39-40

Լորդկիպանիձե Ս. – 19, 25, 98
Լևոն, Գեորգիի որդի – 80, 83,
85-86

Մուլայա Գ. – 15, 23, 27

Վեկելիձեի Կ. – 6

Վյուրիկե (Կվիրիկե) – 63-65,
83-84, 86

Վոստանդին Գ, արխազաց
թագավոր – 26, 32, 55-59, 63-
65, 70

Վոստանդին Միրանաձին,
Բյուզանդիայի կայսր – 65-
67, 71

Վոստանդին, Գեորգիի որդի –
81

Համամ, աղվանից թագավոր –
52, 60-61

Հասան, հայ իշխան – 57-58

Հարությունյան Վ. – 17

Հյուբշմանը Հ. – 14

Հովհաննես

Դրասխանակերտցի – 25-26,
39, 44, 50-60, 65-67, 70, 78

Հովհաննես Սկիլիցես – 105

Հավնունի, իշխան – 58

Մալխասյանց Մտ. – 10

Մամլան ամիրա – 96-98
 Մանանդյան Հ. – 104
 Մաշտոց, կաթողիկոս – 53
 Մառ Ն. – 15-16, 21, 33, 39, 97,
 116
 Մասուդի – 22, 50, 65
 Մատթեոս Ուռհայեցի – 100-
 102
 Մարկվարտ Յո. – 14
 Մելիքիշվիլի Գ. – 32, 90, 92
 Մխիթար Անեցի – 87
 Մխիթար Այրիվանեցի – 42, 87-
 89
 Մովսես Խորենացի – 14, 18
 Մութավաքիլ, իսալիֆա – 22
 Մուհամմադ իբն Իսլիդ – 22
 Մունաջջիմ-Բաշի – 84
 Մուշեղ, Սմբատ Ա-ի որդի – 56
 Մուրադյան Պ. – 17

Յահիա Անտիոքցի – 104
 Յուսուֆ, Ատրպատականի
 ամիրա – 28, 32, 53, 58-64,
 69-70

Նար Բագրատունի – 13, 24,
 38-40, 46, 49-50
 Ներսես Մեծոփեցի – 20-21
 Նիկողայոս պատրիարք – 68
 Նիկոն Սևսարեցի – 16

Շապուհ Բագրատունի, Աշոտ
 Մսակերի եղբայր – 10
 Շապուհ Բագրատունի,
 պատմիչ – 56

Չամյանց Մ. – 84

Պողոմենոս – 14

Ջանաշիա Ս. – 10, 90, 108
 Ջավախիշվիլի Ի. – 57, 79, 81,
 85, 90, 109
 Ջուրջին, տե՛ս Գուրգեն, վրաց
 թագավոր

Ռատ Լիպարիտյան – 94-95

Սարան – 45
 Սահակ Մռուր – 42
 Սերապիոն Զարգմեցի – 6, 30,
 47, 49
 Սմբատ, Ատրնեքսեի
 թագավորի որդի – 83
 Սմբատ, Բագրատ Ար-
 տանուջելու որդի – 101-102
 Սմբատ, Բագրատի հայր – 87
 Սմբատ, Գուրգենի որդի – 94
 Սմբատ, Դավթի որդի – 8, 19,
 25, 39, 40, 44, 52, 64, 71, 110-
 111

Սմբատ Ա, հայոց թագավոր –
13, 21, 24-26, 28, 32, 42, 50-
53-61, 63-69, 70-71, 73-76,
80-82, 103, 118

Սմբատ Բ, հայոց թագավոր –
89, 90, 92-96, 109, 113

Սմբատ Խոստովանող, տե՛ս

Սմբատ Ա, Հայոց թագավոր

Սմբատ կուրապաղատ – 90

Սմբատ սպարապետ – 100-103

Ստեփանոս Մեծոփեցի – 20-21

Ստեփանոս Տարոնեցի – 10

Ստեփանոս Օրբելյան – 52, 59,
60

Վախուշտ Բագրատիոն – 11-
13, 39, 47

Վաչնաձե Ն. – 6

Վասակ, Աշոտ Բագրատունու
որդի – 8-11

Վասակ, Սյունյաց իշխան – 61

Վասիլ Զարգմեցի – 30, 49

Վարդան վարդապետ – 8, 10-

11, 24, 37-38, 42, 62, 78, 89-90

Տեր-Ղևոնդյան Ա. – 9, 10

Ցագարեիշվիլի Ե. – 44

Յլիկ Ամրամ – 69

Յկիր – 29

Ուխտանես – 18, 85

Փաղլուն – 80, 115-116

Փավստոս Բուզանդ – 14

**Բ. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ
ԱՆՈՒՆՆԵՐ**

Արխագավրացական

թագավորություն – 88, 114, 115

Արխագաց թագավորություն – 5, 9, 12, 22-23, 26, 32-33, 43, 46-48, 56-57, 59-61, 63-65, 72, 74-77, 79, -80, 83-88, 90- 95, 99, 101-102, 113-116, 118

Արխագք, տե՛ս Արխագաց թագավորություն

Ագար (Էգր կամ Աճարա) – 8, 13, 26, 44, 65, 72, 77, 92

Ազվեթ գավառ-95

Ալագան, գետ – 63-64

Ալանաց Դրունք – 55

Ախլցխա – 30

Ածղուրի վանք – 30-31

Աղվանից աշխարհ, տե՛ս Աղվանք

Աղվանից թագավորություն, տե՛ս Աղվանք

Աղվանք – 54, 59-61, 63-66, 68, 70, 72, 74-76, 78

Աղվանք (իմա՛ Հայոց Արևելից կողմեր) – 28, 32, 52, 71, 87

Այսրկովկաս – 5, 23, 36-37, 41, 50, 55, 58-59, 63, 65-66, 71-80,

84, 88-89, 90-92, 99-100, 102, 112, 114-118

Այրարատ – 80

Անի – 58, 97

Անչայի վանք – 29

Աշոցք – 10, 12-13, 37

Աշունք (Օշկ) եկեղեցի – 42

Աջարա-64, 71, 76, 90

Ասիսփորի (իմա՛ Արսեաց փոր), գավառ – 8

Ատրպատական – 26, 28, 32, 52, 59, 63-64, 71, 96-98

Արարական խալիֆայություն – 10, 12, 24, 36, 58, 73

Արզվեթ, գավառ – 95

Արմինիա վարչական շրջան – 10-12, 22

Արշարունիք, գավառ – 37

Արսեաց փոր, գավառ – 9

Արտահան, գավառ – 12-14, 38-40, 44, 56, 90, 109-111, 117

Արտանուջ – 11, 17, 71, 78-79

Բագրատունիների

թագավորություն – 36, 89, 106, 117

Բագրատունիների վրացական թագավորություն – 5, 117, 119

Բագրատունյաց Հայաստան – 74

Բեդիայի եկեղեցի – 114
Բյուզանդական կայսրություն,
 սե 'ս Բյուզանդիա
Բյուզանդիա – 6, 8, 15, 24, 37,
 52, 54, 58, 65, 68, 72, 98, 101-
 102, 107, 110-113, 117

Գանձակ – 86, 115-117

Գավազ, ավան – 64

Գարդաբան – 84

Գարդման, գավառ – 81

Գեղամա ծով – 80

Գոգարենե – 14

Գոզեն, գավառ – 56

Գուգարք – 5, 11, 14, 26- 27, 37-
 40, 50-52, 55, 67-68, 109-110,
 113

Գուրիա (Վուրի աշխարհ) – 55-
 57

Դարյալի լեռնանցք – 80

Դարյունից բերդ – 37

Դլվեկ (Դլիվ) գյուղ – 109

Դվին – 71, 84-85

Եզերք, սե 'ս Աբխազք

Երազգավորս – 50, 54

Երկրորդ Արմինիա – 11

Զարգմայի վանք – 30

Թելավ-63

Թբիլիսի, սե 'ս Տփղիս
Թմոզվ բերդ (Թմբկաբերդ) – 99

Թորթոմ, գետ – 16

Թռեղք – 12-13, 40, 85-86, 95

Իշխանի եկեղեցի – 45, 82, 103,
 108

Լոմսիանթա բերդ – 12

Լիխի լեռնածղթա-95

Խանձթա վանք – 43

Խորձենե – 14

Մաղկոտն, գավառ – 96

Մանարաց քորեպիսկոպոսու-
 թյուն – 22, 85-86

Վալմախ – 40

Վախք – 5, 63-65, 68, 74-75, 80,
 83-90, 100, 112, 115, 120

Վանգարք, գավառ – 56

Վատարզենե – 14

Վարին, գավառ – 81

Վարնի-Տայս (Տաոս-Վարի) – 10

Վարս – 78-79

Վղարջք – 5-52, 54-57, 59, 61,
 63-67, 70-77, 80-83, 89-95,
 98-101, 105, 108, 111-115,
 117-118

Կդարջի թագավորություն – 76,
80-81

Կոդ, գավառ – 10-11, 56, 109-
111

Կոստանդնապոլիս – 68, 114

Կովկաս – 114

Կովկասյան լեռներ – 50, 77, 86,
95

Կվել, բերդ, տե՛ս Դվել, բերդ
Կուր, գետ – 18, 30, 66, 78-80, 95

Համավրացական

թագավորություն – 63, 112,
114

Հայաստան – 5, 9-10, 12, 14, 17,
19-20, 37, 42, 49, 53, 56, 59,
62, 64-68, 73-78, 80, 85, 97,
103, 106-107

Հայոց աշխարհ, տե՛ս
Հայաստան

Հայոց Արևելից կողմանք – 95

Հայոց թագավորություն – 51,
61, 73-79, 82, 84-85, 91-93, 98,
115-119

Հարավային Վիրք – 19

Հերք – 112, 115

Ձամ – 86

Ձայլցեղ, գավառ – 56

Ձորագետ – 81

Ղադո լեռներ – 9, 43

Ղվել բերդ – 64, 71, 76

Ղվիրիլա գետ – 95

Ճակք, գավառ – 108, 110-112

Մանազկերտ – 96

Մանգլեաց փոք, գավառ – 94

Մեծ Հայք – 5, 14-15, 27, 34, 35

Մեծրաց լեռներ – 107

Միջագետք – 42

Միջնաձոր – 43

Մոսթական լեռներ – 30, 43

Նավհանաց աշխարհ – 56

Ներքին Ջավախք, գավառ – 14

Նիգալ, գավառ – 8, 9, 26, 44,

Շամշուղե, ամրոց – 18

Շավշք, գավառ – 8, 9, 13-14, 26,
40, 44, 90, 96, 109-111

Շատրերդ – 29, 41, 43

Շիրակ, գավառ – 5, 10, 23, 32,
37, 42, 45-46, 81, 117

Պարխարյան լեռներ – 10

Պետրիձոնի վանք – 16, 18, 114

Ջավախք – 12-13, 38-39, 44, 47,
85-86, 90, 95, 109-112

Ջվարիսցիսե, բերդ – 12

Ջուրգան – 49

Ռուսաստան – 5

Մակուրք (Սկվիրեթ,

Մակուրեթ), բերդ – 95-96

Մամշուկեի – 18, 65, 69

Մամցխե – 6, 8, 11-13, 26, 30-31,
39, 44, 47-49, 64, 87, 90, 99,
110, 117

Միսական, տե՛ս Մյունիք

Մյունիք – 53, 60-62, 74, 81, 97

Մովսեթ (Հայք) – 18-19

Մպեր, գավառ – 90

Մտորին Տայք – 8, 10

Մուրք Առաքելոց եկեղեցի – 78

Մուրք Աստվածածին գյուղ –
107

Մուրք Կաթողիկե-97

Վասպուրական – 56, 61-62, 81,
95

Վասպուրականի

թագավորություն – 59-61, 76

Վանանդ, գավառ – 51

Վեժին, բերդ – 64

Վերին Քարթլի – 13

Վիհիկ, գյուղ – 16

Վիրք – 5-7, 10-11, 13, 15, 17-20,
21-25, 27-28, 31-33, 37, 39, 44,
46-48, 52- 56, 64, 66-68, 71-

72, 74-76, 80-81, 83-85, 87-96,
98, 100, 103-105, 113-114,
117-118

Վրաց աշխարհ, տե՛ս Վիրք

Վրաց դաշտ – 18

Վրացական թագավորություն –
5, 7, 28, 54, 61, 119

Տայք – 5, 9-10, 12-13, 17, 26-27,
37, 40, 42, 44-45, 58, 80-82,
87-93, 95-108, 110-115, 117-
118

Տանձոտ – 17

Տաշիրք, գավառ – 12-13, 18, 38,
58

Տարոն, գավառ – 37

Տիդիս – 6, 11, 18, 22, 29, 37-39,
54, 67, 86, 110, 117

Տիդիսի ամիրայություն – 22

Ուղթիս (Օլթի) – 81, 107, 110

Ուտիք – 69

Ուփլիսցիս – 22, 56, 87-90

Փանասկերտ – 99-101, 110-112

Քարթլի – 12, 23, 88, 99, 113

Քսան, գետ – 11, 22

Քութայսի եկեղեցի – 114

Օձրիսե, բերդ – 12

Օպիգա, վանք – 17, 28, 43, 45

Օրճոբ, բերդ – 64

**Գ. ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ,
ՑԵՂԵՐԻ ԵՎ ՏՈՀՄԵՐԻ
ԱՆՈՒՆՆԵՐ**

Արխագներ – 24, 84

Ալյաններ – 24

Ամատունիներ – 10

Առանշահիկներ – 74

Արաբներ – 6, 37, 50

Արծրունիներ – 52, 74

Արշակունիներ – 8

**Բագրատունիներ – 5, 7-10, 12-
13, 19-20, 23-24, 28-29, 31-32,
36-37, 40-42, 44-47, 49-51, 55,
66-67, 73-75, 78, 80-82, 89-95,
101-102, 104, 108, 110, 112,
114-115, 117, 119**

Ծանարներ – 80

Կամսարականներ – 10, 37

**Հայ, հայեր – 6-7, 12-14, 16-20,
23-25, 35, 38, 40, 43-44, 53-56,
58, 60-61, 64-69, 74, 78-79,
83-85, 98-99, 103, 106-107,
118**

Հույն – 14, 18

Մամիկոնյաններ – 9, 10, 37

Շաղղաղյաններ – 86

Սալարյաններ – 70

Սասանյաններ – 19

Սարմատացիներ – 77-79, 95

Վրացի – 5, 18-19, 23, 25, 36, 69

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՐՄԱՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

**ՎՐԱՑ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Տպագրված է «Գևորգ-Հրայր» ՄՊԸ-ում:
ք. Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6

Ստորագրված է տպագրության՝ 31.07.2018:
Չափսը՝ 60x84^{1/16}: Տպ. մամուլը՝ 8.25:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.y-su.am

ԿՐԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 2018
publishing.ysu.am